

„КЛЕОПАТРА: ЕДИН ЖИВОТ“ от СТЕЙСИ ШИФ

Превод от английски

Кристина Кайрякова,

I. Тази египтянка¹

„Най-ценното качество на човека е разумното съмнение” - ЕВРИПИД²

Клеопатра VII, една от най-известните жени, раждали се някога, управлява Египет в продължение на 22 години. За това време, след като се сдобива с властта, я губи, печели я отново и отново почти я губи, успява да създаде империя и накрая да изгуби всичко. Боготворена като дете, коронясана на 18 години, прочула се скоро след това, още приживе Клеопатра е обект на слухове и благоговение, на клюки и интриги. В апогея на управлението си тя практически контролира цялото източно средиземноморско крайбрежие и това е последната велика египетска държава в Древността, а за кратък миг дори държи в ръцете си съдбата на целия западен свят. Ражда дете на един женен мъж, а на друг – още три. Смъртта я застига на 38 години – поколение преди раждането на Христос. Нищо не затвърждава репутацията така, както някое злощастие, а краят на Клеопатра е колкото внезапен, толкова и впечатляващ. Още от тогава египетската царица предизвиква човешкото въображение. Много хора говорят за нея, сред тях едни от най-добрите драматурзи и поети, а реплики ѝ се приписват вече две хиляди години. Клеопатра е сред най-популярните персонажи в историята на човечеството – с нейното име са наречени астероид, видео игра, тя е клише и цигара, ротативка и стриптийз клуб, тя е синоним за Елизабет Тейлър. Самият Шекспир свидетелства за безграничната ѝ многоликост. Сам не е знаел колко прав ще се окаже.

Ако името ѝ е завинаги гравирано в историята, то образът ѝ е неясен. Макар Клеопатра да е една от най-разпознаваемите исторически фигури, всъщност не знаем как точно е изглеждала. Днес за автентични се смятат само изображенията ѝ на монетите, изсечени по време на управлението ѝ и вероятно одобрени от самата нея. Освен това египетската царица е

останала запомнена не с това, което е била – талантлив и прозорлив владетел, способен да изгради флота, да потисне бунтовничество, да контролира паричния поток, да помогне на гладуващите. По думите на един изтъкнат римски пълководец, Клеопатра е и изключително веща във военното дело. Макар и да живее във времена, в които жените-владетелки не са рядкост, тя се отличава като единствената жена в Древността, която властва еднолично и има значителна роля в делата на Запада. Богатството ѝ е несравнимо в Средизменоморието, а самата тя се къпе в престиж, немислим³ за друга жена от нейната епоха. В това се убеждава един от съседните ѝ владетели, след като поръчва убийството ѝ, докато тя е на визита в двора му. (Положението ѝ не позволява осъществяването на този план.) Клеопатра произхожда от стар род на убийци и не пропуска да спази семейната традиция, но спазва забележително приличие за времената, в които живее. До нас обаче достига образът ѝ на безнравствена изкусителка, и това не е единственият случай, в който една наистина могъща жена е представена като безсрамна прелъстителка.

Подобно на всички личности, вдъхновили поезията, Клеопатра също има живот, изпълнен с объркване и разочарования. Тя израства сред ненадминат лукс, но наследява една държава в упадък. От семейството ѝ са произлязали десет поколения египетски фараони. Птолемеите всъщност са македонски гърци по произход, което прави Клеопатра египтянка, точно толкова, колкото е и Елизабет Тейлър. На 18 години тя и 10-годишният ѝ брат установяват контрол в страна с обременяващо минало и неясно бъдеще. 1300 г. са минали от властването на Нефертити, а пирамидите, из които Клеопатра със сигурност е развела Юлий Цезар, вече са изрисувани с графити. Сфинксът е основно реставриран, но преди хиляда години. А от блясъка и славата на някога великата империя на Птолемеите не е останал и помен. Клеопатра израства в епоха, доминирана от Рим, който по това време достига до самите граници на Египет. По времето, когато тя е на 11, Цезар припомня на пълководците си, че ако не воюват, ако не печелят

богатства и не налагат властта си, значи не са истински римляни. Един източен владетел, който води своята епична битка срещу Рим изрича думи, в чиято истинност Клеопатра сама ще се убеди: римляните имат вълчи нрав. Те не понасят великите владетели и заграбват всичко, притежавано от тях. Желанието им е да завладеят целия свят и в този си стремеж „или ще унищожат всички, или сами те ще загинат”⁴. Повече от ясно е какво значи това за последната богата държава в римската сфера на влияние. Египет се отличава с изкусните си методи за преговори и в повечето случаи успява да запази своята автономия. Едновременно с това става неразделна част от делата на Рим.

Срещу смайващо висока сума бащата на Клеопатра си купува титлата „приятел и съюзник на римския народ”. Дъщеря му разбира, че да си приятел на този народ и неговия Сенат не е достатъчно – необходимо е да спечели приятелството на силния римлянин на деня. Това обаче не е лесна задача в късната република, опустошавана от граждански войни. Те не са нещо непознато за Клеопатра, избухват периодично през целия ѝ живот, противопоставяйки редица римски пълководци в борба, подклаждана от избухливост и лични амбиции и два пъти неочаквано намерила своя изход на египетска земя. Средизменоморието трепери след всяка междуособица, бързайки да засвидетелства верността си и да пренасочи изплащаните налози. Бащата на Клеопатра залага на Помпей Велики, гениалният римски генерал, когото късметът сякаш следва неизменно. Той става покровител на семейството, а по времето, когато Клеопатра се възкачва на трона в другия край на Средиземно море, започва гражданска война срещу Юлий Цезар. През лятото на 48 г. пр. Хр. Цезар нанася съкрушителен удар на Помпей в Гърция и той побягва към Египет, но там е прободен и обезглавен. По това време Клеопатра е на 21 години. Пред нея няма друга възможност, освен да спечели благоволенieto на новия властелин на римския свят. Но тя не подхожда както повечето васални владетели, чиито имена неслучайно днес са забравени. През следващите години египетската владетелка полага

всички усилия, за да извлече максимална полза от неумолимия римски устрем и след смъртта на Цезар сменя покровителите си, като накрая се съюзява с неговото протеже, Марк Антоний. Погледнато от дистанцията на времето, управлението на Клеопатра е отлагане на неизбежното. Историята ѝ приключва преди да е започнала, макар че амбициозната владетелка не вижда нещата така. Смъртта ѝ слага край на независимостта на Египет и той става римска провинция, за да възстанови автономията си едва през 20 век.

Може ли да се каже добра дума за жената, вкарала в ложето си двамата най-могъщи мъже на своето време? Може би да, но не и в епоха, в която Рим определя повествованието. Клеопатра представлява една от най-опасните комбинации в историята – жена с власт. Умните жени, както Еврипид е казал преди стотици години, са опасни. Един римски историк⁵ без колебание може да представи една еврейска царица като незначителна фигура, а шест страници след това да я порицае за безразсъдната ѝ амбиция и непристойното ѝ възползване от властта. Не трябва да се подценява и силата на един по-обезоръжаващ вид власт. В запазен брачен договор⁶ от I в. пр. Хр. се казва, че булката обещава да е вярна и любяща. Тя се заклева и да не слага любовни отвари в храната и питието на съпруга си. Днес не знаем дали Клеопатра е обичала Марк Антоний или Цезар, но знаем, че е подчинила и двамата на волята си. От римска гледна точка тя е „поробила” и двамата. Резултатът е игра с нулева сума¹ – властта в ръцете на жена предвещава измама от мъжа. Говори се, че когато попитали съпругата на Август, първият римски император, как е се е сдобила с влиянието си над него, тя отговорила, че е успяла със „своята безупречна добродетелност, вършейки с радост всичко, което ще го удовлетвори, без да се меси в никое от делата му, и най-вече преструвайки се, че не чува или вижда любимките му, обект на неговата страст.”⁷ Няма причина да приемем тази формула за чиста монета. От друга страна Клеопатра е

¹Т.е. печалбата на единия играч е числено равна на загубата на другия играч; между тях е налице антагонистичен конфликт – Б.пр.

замесена от съвсем различно тесто. За нея е съвсем нормално по време на спокойно плаване под ленивото александрийско слънце да намекне на най-прославения римски генерал да изпълни задълженията си.

За римляните невъздържаността и разюздаността са качества, присъщи най-вече на гърците. Клеопатра предизвиква двойно повече недоверие заради произхода си от народ, известен със своята „естествена склонност към измама“⁸, и заради това, че живее в Александрия. Един римлянин не може да разграничи екзотичното от еротичното; Клеопатра символизира Изтока на алхимията и окултното, лъкатушната си и чувствена страна, своенравна и първична подобно на величествения Нил. Всеки мъж, който се докосне до нея, изгубва ума си или поне премисля плановете си. Този ефект е видим в биографията на Марк Антоний от Плутарх. Дори историк от XIX в. се поддава, описвайки я като „разпусната 16-годишна девойка“⁹ при срещата ѝ с Цезар (по това време тя е по-скоро целеустремена 21-годишна жена). Изтокът отправя своя примамлив като на сирена зов много преди раждането на Клеопатра, но това е без значение – тя идва от опияняващата земя на секс и невъздържаност. Не е трудно да се разбере защо Цезар се е превърнал в история, а Клеопатра – в легенда.

Погледът ни се замъглява допълнително от факта, че римляните, разказали историята на Клеопатра отблизо, са твърде добре запознати със своята древна история. Тя непрестанно се промъква в техните очерци. Подобно на Марк Твен в изумителния, претъпкан Ватикан, и ние понякога избираме копието пред оригинала. Класическите автори – също. Те без проблем обединяват различни истории и вдъхват нов живот на вече разказани приказки, приписвайки на Клеопатра пороците на други злосторници. Историята съществувала, за да бъде преразказвана, всеки следващ път с още повече показност, но не и с по-голяма точност. В древните текстове злодеите винаги са облечени в един определен просташки нюанс на пурпурното, ядат твърде много печен паун, мажат се само с редки мазила и претопяват перли. Независимо дали става въпрос за властолюбива,

нарушаваща закона египетска владетелка или за безмилостен пират, те са известни с „противното излишество“¹⁰ на притежанията си. Беззаконието и разкошът вървят ръка за ръка в техния свят, пламнал в пурпур и злато. Не помага и това, че историята се е смесила с митологията, а човешкото – с божественото. Клеопатра живее в свят, в който можеш когато си поискаш да отидеш да видиш Орфеевата лира или пък яйцето, от което се е излюпила майката на Зевс (намирало се е в Спарта).

Историята не само се пише от идните поколения, но и за тях. Най-изчерпателните ни източници никога не са се срещали с Клеопатра. Плутарх е роден 76 г. след нейната смърт. (Той пише по едно и също време с Матей, Марк, Лука и Йоан.) Апиан твори повече от век след това, а Дион Касий – след повече от два. Историята на Клеопатра не е като историята на останалите жени – тя се различава по това, че мъжете, които пишат за нея, увеличават значимостта ѝ (всеки по свои собствени причини), вместо да заличат ролята ѝ. Връзката на Клеопатра с Марк Антоний е най-дългата в живота ѝ, но тази с неговия съперник, Август, е най-трайната. Август е този, който разгромява Антоний и Клеопатра, а в историята, която разказва пред Рим, описва една ненаситна, коварна, кръвожадна и обсебена от властта египетска царица. Той многократно хиперболизира образа ѝ, за да увековечи победата си, но и за да заличи фигурата на истинския си враг, бившия си зет. Крайният резултат е Наполеон през британските очи в XIX в. или една история на САЩ през XX в., но написана от Мао Дзедун.

Към всички тези изключително предубедени историци трябва да прибавим и един изключително непълен архив. До нас не е достигнало нищо от александрийските ръкописи. Почти нищо от този древен град не е оцеляло над земята. Може би и най-много разполагаме с една записана дума от Клеопатра. (Царска заповед от 33 г. пр. Хр., подписана от нея или от писаря ѝ с гръцката дума *ginesthoi*, която значи „Да се направи.“) Класическите автори не се интересуват от статистиката, а понякога дори и

от логиката – трудовете им си противоречат един на друг, а и на самите автори. Апиан не внимава за подробностите, а хронологията на Йосиф Флавий е безнадеждна. За Дион Касий е по-важна реториката, отколкото точността. Пропуските са толкова чести, че изглеждат нарочно допуснати, сякаш съществува някаква конспирация за всеобщо мълчание. Как е възможно да няма нито един достоверен бюст на Клеопатра, след като е живяла в епоха със завършена и реалистична традиция на портретуване? Писмата на Цицерон от 44 г. пр. Хр. – времето, по което Цезар и Клеопатра са заедно в Рим – никога не виждат бял свят. Най-дългата гръцка история от тази епоха сякаш потулва този бурен период. Трудно е да се каже какво пропускаме. Апиан обещава да разкаже повече за Цезар и Клеопатра в своята четиритомна история на Египет, която не оцелява до наши дни. Разказът на Тит Ливий приключва век преди Клеопатра. Единствено Плутарх дава сведения за подробната работа на придворния ѝ лекар. Хрониката на Квинт Делий е изчезнала, заедно със страстните писма, които се твърди, че Клеопатра е писала на автора ѝ. Дори Лукан прекъсва рязко и вбесяващо за читателя прекъсва своята епическа поема в средата, оставяйки Цезар в капан в двореца на Клеопатра наред Александрийската война. Именно така – при отсъствието на факти – се раждат митовете, плевел, способен да задуши историята.

Пропуските в архивите представляват една опасност, а изградените около тях конструкции – втора. Държавните дела остават на второ място, засенчени от делата на сърцето. Властна жена, веща в политиката, дипломацията и управлението; говореща гладко девет езика, сладкодумна и харизматична – Клеопатра, която познаваме, е дело на общите усилия на римските пропагандатори и холивудските режисьори. Заради нея нещо, което отдавна знаем, че съществува – могъщата женска сексуалност, се превръща в класика. На всичкото отгоре не е уцелила и времето си. Не само че историята ѝ е написана от враговете ѝ, но именно Клеопатра е основна тема за разговор точно когато римската поезия навлиза в разцвета си.

Египетската владетелка оцелява буквално в литературната традиция на един враждебен за нея език и това води само до увеличаване на измислиците. Джордж Бърнард Шоу споменава като един от източниците при написването на „Цезар и Клеопатра” собственото си въображение. Много историци се възхищават от писанията на Шекспир и това е разбираемо, но е донякъде същото като това превъплъщението на Джордж Скот в Патън¹ да се приеме за истина.

Възстановяването на името и историята на Клеопатра е колкото показване на нови факти на бял свят, толкова и очистване от ръждата на мита и на вече овехтялата пропаганда. Все пак става въпрос за една гъркиня, чиято история е предадена от мъже, свързали бъдещето си с Рим, а много от тях са дори на служба в имперската администрация. Техните „исторически похвати”¹¹ са неразбираеми за нас. Те рядко назовават източниците си и „до голяма степен разчитат на паметта си”¹². По съвременните стандарти те са по-скоро полемисти, апологети, моралисти, баснописци, драскачи, разчитат на рециклиране или на директно копиране. Макар и център на ерудицията, Египет на Клеопатра не създава нито един голям историк. Затова можем да се позоваваме само на източници, които, макар и непълни и до голяма степен пристрастни, са единствените, с които разполагаме. Няма единно мнение по най-важните факти от живота на Клеопатра – коя е била майка ѝ, колко време е прекарала в Рим, колко бременности е имала, дали с Антоний са били женени, какво точно се е случило по време на битката, определила съдбата ѝ, как е умряла.² В тази книга се опитам да взема под внимание кой е бивш библиотекар и кой е клюкар-хроникьор, кой всъщност е виждал Египет, кой е презирал тази страна и кой е роден там, кой не е приемал жените, кой е писал с усърдието на новоприет сред римляните, кой е търсил сензация, кой е искал да се покаже пред императора и кой просто е упражнявал римите си.

¹ В едноименния филм, разказващ за част от военната кариера на Джордж С. Патън. Вж <http://www.imdb.com/title/tt0066206/>. Б. пр.

² Дори художествените автори не могат да достигнат до съгласие за историята между Цезар и Клеопатра. Някои казват, че той я обича (Хендел, Торнтън Уайлдър), а други – обратното (Шоу).

(Тук рядко ползвам творбите на Лукан. Той пише по-рано от Плутарх, Апиан или Дион Касий, но е и поет и търсач на сензации). Дори когато източниците са безпристрастни и ясни, пак често звучат преувеличени. Както вече отбелязахме, в Древността няма обикновени, неукрасени истории¹³. Целта на техния разказвач е била да смае публиката. С тези редове няма да се опитам да запълня празнините, въпреки че понякога ще изследвам възможностите. Това, което изглежда само вероятно, тук остава вероятно – макар че когато става въпрос за Клеопатра, мненията се различават коренно, дори и що се отнася до вероятностите. Противоречивото остава неразрешено. Целта ми беше най-вече да възстановя контекста. Клеопатра наистина е убила братята и сестрите си, но пък Ирод е убил децата си. (И след това жалее, че е „най-злочастният сред бащите“¹⁴). Както напомня Плутарх, такова поведение е закономерност сред владетелите. Не знаем дали Клеопатра е била красива, но богатството, а и дворецът ѝ, оставят римляните без дъх. Това обаче не значи едно и също от двете страни на Средиземно море. Проучванията върху жените в Древността и в Египет по време на елинистичната епоха от последните десетилетия внасят значителна светлина по въпроса. Опитах се да повдигна воала на мелодрамата от последните моменти от живота на Клеопатра, заради който дори сериозни хроники звучат като сапунен сериал. Понякога обаче драмата взима връх, и то не без причина. Клеопатра живее в епоха на необикновени и завладяващи личности. Накрая най-ярките актьори слизат от сцената рязко, изведнъж. След тях светът остава в развалини.

Има много неща, които не знаем за Клеопатра, но тя самата също не е знаела доста. Не е знаела нито, че живее в I в. пр. Хр, нито че това е епохата на елинизма¹⁵ – и двата периода получават своето означение по-късно. (Елинистичната епоха започва със смъртта на Александър Велики през 323 г. пр. Хр. и завършва през 30 г. пр. Хр., със смъртта на Клеопатра. Може би най-доброто определение за нея е, че това е една гръцка епоха, по

време на която гърците не играят никаква роля.) Тя не знае и че е Клеопатра VII по няколко причини, една от които е фактът, че тя всъщност е шестата Клеопатра в рода си. Не е познавала човек на име Октавиан. Мъжът, който я побеждава и детронира, който я подтиква към самоубийство и я прави една от най-популярните фигури в историята, е роден с името Гай Октавий. По времето, когато влиза като значима фигура в живота на Клеопатра, той сам се нарича Гай Юлий Цезар, както своя виден велик чичо, нейният любовник, който го осиновява в своето завещание. Днес той е по-известен като Август, титла, която започва да използва само три години след смъртта на Клеопатра. Тук ще го наричаме Октавиан, все пак двама Цезари са, както винаги, твърде много.

Повечето места са променили имената си от Древността насам. Следвала съм метода на Лайънъл Касон, като предпочетох познатото пред последователното. Ето защо Берит е Бейрут, а Пелусий, който вече не съществува, но би се намирал от източната страна на Порт Саид на входа на Суецкия канал – остава Пелусий. По същия начин избрах популярните варианти на имената на историческите личности пред транслитерацията им. Съперникът на Цезар е Помпей (Pompey) вместо Гней Помпей Велики (Gnaeus Pompeius Magnus), а протежето му – Марк Антоний (Mark Antony) вместо Marcus Antonius. От географска гледна точка също много неща са се променили – някои брегове са потънали, блата са изсъхнали, а хълмове са изчезнали. Александрия днес е по-равна, отколкото по времето на Клеопатра. Нищо не е останало от старите улици и вече не заслепява с белотата си. Нил се е изместил с около 3 км. на изток. Някои неща остават непроменени – пясъкът, соленият морски въздух, огнените залежи над Александрия са същите. Човешката природа е все така забележително последователна, а законите на историята – неизменни. Първоизточниците все още се различават един от друг¹. Повече от две хиляди години един мит

¹ Както е от незапомнени времена. Близко 400 г. преди Клеопатра Тукидид изразява своето недоволство: „А проучванията бяха трудни, защото очевидците на различните събития разказваха за тях различно, всеки според съчувствията си към едната или другата страна или както ги е запомнил.“ (Тукидид, „История на Пелопонеската война“, I, XXII.4–XXIII.3)

успява да надживее фактите. Освен на посочените места, всички дати са пр. Хр.

II. Мъртвите не хапят¹⁶

„Божи дар е, голям късмет, че имаш толкова малко роднини.“ —МЕНАНДЪР¹⁷

Това лято тя събра група наемници в пустинен лагер под палещото сирийско слънце. Тогава беше на 21, изгнаница без родители. Вече беше познала както невероятно добрия късмет, така и своенравната му спътница, бедата. Свикнала само с ненадминат лукс, сега тя беше устроила двора си на над 300 км. разстояние от абаносовите врати и подовете от оникс на дома ѝ. Единственото, което имаше от вече повече от година, беше шатрата ѝ наред пустинята. През тези месеци се бори за живота си, бягайки през Среден Египет, Палестина и западната част на Сирия. Беше прекарала прашно лято в набиране на войска. Жените в семейството ѝ ги биваше в това, нея също – беше постигнала достатъчно, за да накара врага да дойде при нея. 20 000 опитни войници – армия наполовина на онази, с която Александър Велики преминал в Азия преди три века – се намираше в опасна близост до нея, недалеч от морската крепост Пелусий, на източната граница на Египет. Войската представляваше страховита сбирщина от пирати, бандити, престъпници, изгнаници и избягали роби, всички под общото командване на тринайсетгодишния ѝ брат. Заедно с него тя беше наследила египетския трон. Тя го беше изолирала от управлението, а в замяна той я беше прогонил от царството, над което трябваше да властват заедно. Армията на брат ѝ контролиреше червените стени на крепостта и здравите шестметрови кули във форма на полумесец. Тя беше разположила лагера си далеч на изток, на безлюдния бряг, сред жаркото море от кехлибарен пясък. Задаваше се сражение. Тя беше, в най-добрия случай, отчаяна. За последен път през следващите две хиляди години Клеопатра VII стои зад кулисите. След броени дни тя ще стане част от историята, след като изправена пред неизбежното, тя ще отвърне с невероятното. Годината е 48 пр. Хр.

„Странна лудост“ витае в средиземноморския въздух, съпроводена с поличби, предзнаменования и необикновени слухове. Всички тръпнат в изнервено изчакване, а настроенията се менят от безпокойство до ликуване и от сила и мощ до уплаха само за един следобед. А някои слухове дори се оказват истина. В началото на юли Клеопатра дочува, че римската Гражданска война – борба, противопоставяща един на друг непобедимия Юлий Цезар и непоколебимия Помпей Велики – е на път да се сблъска с нейната собствена. Това са тревожни новини. Откакто Клеопатра се помни, Рим е бил покровител на египетските монарси. Те дължат властта си именно на тази разрушителна сила, която за няколко поколения успява да покори по-голямата част от Средиземноморието. От също толкова отдавна Помпей е един от най-близките приятели на бащата на Клеопатра. Брилянтен генерал, римлянинът трупа победа след победа по море и суша в продължение на десетилетия, подчинявайки народ след народ в Африка, Азия и Европа. И Клеопатра, и отчужденият ѝ брат, Птолемей XIII, са му задължени.

Само няколко дни по-късно тя разбира, че вероятността да те убие някой, който ти дължи услуга, е точно толкова голяма, колкото вероятността това да направи някой от най-близкото ти семейно обкръжение. На 28 септември Помпей пристига на брега край Пелусий след бягството си от Цезар. Отчаян, той се мъчи да намери убежище в Египет. Съвсем логично се сеца за младия фараон, на чието семейство е приятел от дълги години и който му е дълбоко признателен. Няма как искането му да не бъде изпълнено. Тримата регенти, които управляват от името на младия Птолемей – Теодот, учителят му по реторика, Ахил, дръзкият командир на имперската стража, и Потин, евнухът, който ловко сменя ролята си на детски учител с тази на първи министър – обаче не са на същото мнение. Неочакваната поява на Помпей ги поставя в трудно положение и предизвиква разгорещени спорове. Мненията им не съвпадат. Ако прогонят Помпей, ще го превърнат в свой враг. Ако го приемат, ще

превърнат Цезар във враг. Ако пък се отърват от Помпей, той няма да може да окаже никаква помощ на Клеопатра, към която е благоразположен. Нито ще може да се възкачи на египетския трон. „Мъртвите не хапят” е неоспоримата препоръка на Теодот, учителят по реторика, който – доказал чрез прост силогизъм, че не могат нито да се сближат, нито да обидят Помпей – произнася тази реплика с усмивка. Той изпраща приветствията на фараона заедно с „малка, окаяна лодка”¹⁸, която да вземе римлянина. Помпей още не е стъпил на египетския бряг, когато в плитките води край Пелусий, пред очите на фараонската войска и самия Птолемей, облечен в пурпурна роба, той е пронизан до смърт, а главата му е отделена от тялото¹. По-късно Цезар се опитва да си обясни тази варварска постъпка, допускайки, че в тежките времена приятелите често се превръщат във врагове. Спокойно е можел да допълни, че в такива времена враговете се преоткриват като приятели. Съветниците на Птолемей обезглавяват Помпей най-вече за да се покажат в услуга на Цезар. Какъв по-добър начин да се харесат на безспорния господар на Средиземноморието? По същата логика решават и съдбата на Клеопатра. Тя изглежда е на губещата страна в римската Гражданска война – борба, помитаща всичко по пътя си и приличаща не толкова на военно стълкновение, а на природно бедствие¹⁹.

Три дни по-късно Цезар акостира на брега на египетската столица в преследване на противника си²⁰. Той пристига преди войската си. Величествена метрополия, Александрия е дом на злобни остроумия, съмнителен морал и големи кражби. Жителите на града говорят бързо, на много езици и един през друг, а самият той е една вълнуваща смесица от живи и трептящи умове. В Александрия вече кипи вълнение, а появата на втори червен имперски плащ на брега ѝ само засилва безпокойството. Досега Цезар внимателно подбира средствата, с които да изрази радостта от победата си, и продължава по същия начин. Когато Теодот му показва отсечената преди три дни глава на Помпей, той се извърща ужасен. След

¹ Птолемей XIII наблюдавал убийството от плажа, но с участието си в него си спечелва завинаги място в деветия кръг на ада на Данте. Там прави компания на Каин и Юда.

това избухва в сълзи. Част от тях може и да са искрени, все пак някога Помпей е бил не само негов съюзник, но и зет. Ако съветниците на Птолемей са си мислели, че след това страховито посрещане Цезар ще стои настрана, са грешали. Ако Цезар си е мислел, че убийството на Помпей е свидетелство за подкрепа от страна на Египет, той също е грешал, поне доколкото това засяга александрийците. На брега го посрещат бунтове, от всички най-малко римляните са добре дошли тук, да не говорим за римлянин, държащ в ръцете си цялата власт върху Средиземноморието. В най-добрия случай той ще се намеси в делата на Египет. В най-лошия замисля завоевание. Рим вече е оказвал подкрепата си при възстановяването на власт на един или друг непопулярен фараон, който, и това е по-лошото, налага допълнителни данъци, за да събере необходимата сума, с която да плати за оказаната помощ. Александрийците нямат желание да плащат за връщането на онзи, когото и без това не искат. Нито имат желание да станат римски поданици. За по-голяма сигурност, Цезар се настанява в павилион на територията на двореца на Птолемей, граничейки с фараонските корабостроителници в източната част на града. Схватките продължават – ехото от викове и сбивания отеква по улиците, обградени от колонади – но дворецът е в безопасност от всички безредици. Той изпраща спешно съобщение за подкрепления. Следващата му задача е да свика среща с враждуващите брат и сестра. Цезар смята, че е негова задача да разреши спора им, след като преди десетилетие той и Помпей са помогнали на баща им да се възкачи на престола. Стабилната египетска държава е от полза за Рим, още повече че има сериозни дългове, които трябва да бъдат платени на Републиката. Както самият Цезар скоро намекнал на съперника си, настъпва време „да сложат край на своето упорство, да сложат оръжие и да престанат да подлагат своето щастие на изпитание”²¹. Клеопатра и брат ѝ трябва да имат милост както един към друг, така и към страната си.

По време на срещата на Клеопатра ѝ предстои да даде някои обяснения, но не и преди да пресметне ситуацията. Тя има всички основания колкото се може по-скоро да се опита да спечели Цезар на своя страна, преди съветниците на брат ѝ да подкопаят позициите ѝ. До този момент войската на Птолемей успява да я задържи извън Египет и въпреки че Цезар настоява армията да се разпусне, младият фараон не предприема нищо по този въпрос. За Клеопатра придвижването на нейните хора на запад през пустинята към границата и Пелусий крие риск от сблъсък на двете армии. Според един източник тя се свързва с Цезар чрез посредник и след това, убедена, че е предадена (тя няма много поддръжници сред придворните), решава сама да защити интересите си. Следващият въпрос, пред който се изправя, е как да проникне отвъд вражеската линия, преодолявайки добре охраняваната граница и вмъквайки се в обсадения дворец, тайно и все пак жива. Клеопатра ще стане известна с дарбата си да запълва пространството с присъствието си, но първият и най-големият ѝ политически залог зависи от това да успее да стане незабележима. Дори и днес тази трудната ситуация, в която тя изпада, изглежда необикновена. За да успее да сложи началото на свето участие в историята, тази жена трябва да се промъкне обратно вкъщи.

Ясно е, че това изиква внимателно обмисляне. Според Плутарх тя „не знаела друго средство, за да влезе там незабелязано”²², докато тя – или някой от свитата ѝ (тя също има верни хора) не се досеща за гениална хитрост. За да се получи обаче е нужна предварителна подготовка на тоалета ѝ. Както и помощта на няколко извънредно опитни съучастника, един от които е верният сицилиански придворен Аполодор. Между Синайския полуостров, където се намира Клеопатра, и Александрия се простира коварно мочурище, гъмжащо от кърлежи и комари. Тази блатиста плитчина защитава Египет от нападения от изток и получава името си от способността си да поглъща цели армии с „отмъстително коварство”²³. Силите на Птолемей контролират брега, на който тялото на Помпей гние в

набързо изкопан гроб. Най-сигурният и най-лесният маршрут на запад не е нито през блатата на Пелусий, нито през водите на Средиземно море, където Клеопатра би останала без никакво прикритие, а и би плавала срещу силно насрещно течение. По-разумното решение е да потегли на юг, плавайки нагоре по Нил до Мемфис, след което да се отправи обратно към морския бряг – пътешествие, което отнема най-малко осем дни. Пътят по реката също крие своите опасности – по него минават много лодки, а е и строго охраняван от митническите власти. Предполага се, че в средата на октомври Клеопатра се придвижва по мътния Нил, съпроводена от силен вятър и облаци комари. В същото време съветниците на Птолемей са доста изненадани от искането на Цезар. Как смее един римски генерал да привиква фараон? По-нископоставеният е този, който трябва да отиде при по-високопоставения, както Цезар много добре знае.

Но да се върнем при Клеопатра – малко след здрачаване верният ѝ Аполодор направлява двугребна лодка, с която влизат в източното пристанище на Александрия, а оттам – под стените на двореца. Близко до брега всичко тъне в мрак, докато отдалеч ниските александрийски брегове са осветявани от великолепия 120-метров фар, чудо на древния свят. Ослепителната колона е само на 800 м. от Клеопатра, разположена на остров Фарос, на края на изкуствено изграден път, но дори и огряна от светлината му, младата жена остава невидима. Преди Аполодор да вкара лодката в пристанището, тя влиза в огромна конопена или кожена торба, в който се разполага по дължина. Аполодор увива вързопа, пристяга го с кожен ремък и го премията през рамо – това е и единственото сведение за размерите на Клеопатра. Под тихия плясък на вълните той поема през двореца – комплекс от градини, многоцветни вили и пътеки, оградени от колонади, простиращи се на повече от 1,5 км., или 1/4 от площта на целия град. Аполодор, който със сигурност не е гребал сам по време на плаването си, но е главният организатор на завръщането на своята господарка, познава много добре разположението на двореца. На рамото му Клеопатра

преминава безпрепятствено през дворецовите порти и право в покоите на Цезар, стаи, които ѝ принадлежат по право. Завръщането ѝ едно от най-необикновените в историята. Много царици се появяват изневиделица на историческата сцена, но единствено Клеопатра започва възхода си, излизайки от торба от грубо платно, от онези, в които обикновено се пренасят папируси или малки богатства от злато. Заблудата и дегизировката се отдават на Клеопатра. В един по-късен случай тя ще заговорничи с друга жена как да се измъкне в ковчег.

Не знаем дали излизането от скривалището ѝ е станало пред Цезар. Във всеки случай е малко вероятно Клеопатра да се е появила „величествена“²⁴ (както я описва един източник) или окичена със злато и скъпоценности (както ни съобщава друг) или дори с подредени коси. Напук на мъжкото въображение, на петвековна история на изкуството и на две от най-великите пиеси в английската литература, тя е била напълно облечена в дълга прилепнала ленена туника без ръкави. Единственият аксесоар, от който се нуждае, е този, който само тя от всички жени в Египет има правото да носи – диадема, или широка бяла панделка, която отличавала владетелския ѝ ранг. Малко вероятно е да се е появила пред Цезар без такава панделка, обрамчваща челото ѝ и завързана отзад. От друга страна, сведенията ни за „знанието как да се представи угодна на всекиго“²⁵, което Клеопатра притежава, са изобилни. Знаело се, че „целият ѝ чар се проявявал в разговор“²⁶. А на тази среща дръзкото появяване на младата царица зад разкошно изрисуваните стени на собствения ѝ дом, в който самият Цезар едва е успял да влезе, само по себе си действа омагьосващо. Погледнато ретроспективно, шокът е както политически, така и от личен характер. Този изключителен разтърсващ момент, когато две цивилизации, поели в различна посока, неочаквано и незабравимо се докосват, поражда сътресение.

Прочут не само заради скоростта, но и заради интуицията си, Юлий Цезар не се изненадва лесно. Той винаги пристига по-рано, откогато е очакван, и

изпреварва пратениците, които идват, за да съобщят за идването му. (Тази есен плаща цената за това, че е изпреварил легионите си към Египет.) Ако голямата част от успеха му се дължи на „бързината и на неочакваните му ходове“²⁷, останалото не го тревожи, защото е блестящ и прецизен стратег, подготвен за всякакви неочаквани обстоятелства. Нетърпението му го надживява. Какво е *Veni, vidi, vici* – прочутата реплика, която ще произнесе година след срещата си с Клеопатра – ако не възхвалява на резултатността? Цезар познава човешката природа толкова добре, че когато подготвя войниците си за битката с Помпей това лято, им нарежда да не хвърлят копията си, а да ги забиват в лицата на хората на Помпей. Суетата им според него ще надвие смелостта им. И е прав – войниците на Помпей побягват, прикрили лицата си. През изминалото десетилетие Цезар успява да преодолее невероятни препятствия и да извоюва удивителни победи. Късметът никога не му изневерява, трябва му само малко помощ, за да работи – римлянинът е от онези опортюнисти, които успяват да превърнат възхищението от успеха във великолепно зрелище. Е, сега пред него застава сроден ум, също толкова находчив и дързък.

В една друга област младата египетска царица няма много общо с „преситения от любов мъж, вече преминал разцвета на силите си“²⁸ (Цезар е на петдесет и две години.) Любовните му завоевания са многобройни и разнообразни като военните му подвизи. По улиците елегантният мъж с ъгловато лице, блестящи черни очи и изпъкнали скули е наричан – и само второто е преувеличено – „мъж на всички жени и жена на всички мъже“²⁹. Клеопатра от своя страна от три години е омъжена за своя брат, описван от всички като „още момче“³⁰, който през повечето време се опитва да се отърве от нея. По-късно Клеопатра ще бъде описвана като „нечистата дъщеря на Птолемея“, „безподобна сирена“, „изрисуваната развратница“, чиято „порочност струва скъпо на Рим“.³¹ Това, което със сигурност липсва на „блудната царица“, когато се явява пред Цезар през октомври 48 г., е какъвто и да е сексуален опит.

Двамата са си толкова непознати, че първата им мисъл не е прелъстяване, а оцеляване. Както съветниците на брат ъ вече са показали повече от ясно, наградата при успех е благоволенieto на Цезар. За Клеопатра е наложително да се съюзи с него, вместо с покровителя на семейството ъ, чиято военна кампания е подкрепила и чието обезглавено тяло гние на средиземноморски бряг. При създадените обстоятелства няма основания да се вярва, че Цезар е благоразположен към нея. От негова гледна точка, един млад цар с армия на свое разположение и народната подкрепа е подобрият избор. Само че Птолемей е оцапал ръцете си с кръвта на Помпей; Цезар вероятно е сметнал, че цената, която ще плати в Рим ако се съюзи с убийците на свой сънародник, ще е много по-висока от цената, която ще плати, ако помогне на детронирана и безпомощна царица. Той отдавна знае, че „всеки се труди по-ревностно срещу враговете си, отколкото помага на приятелите си”³². Поне в началото Клеопатра може би дължи живота си повече на неодобрението, което Цезар изпитва към брат ъ и на антипатията му към съветниците на Птолемей – те определено не са от хората, с които човек може честно да си уреди сметките – отколкото на собствения ъ чар. Тя също има късмет. Както един хроникьор изтъква³³, друг би разменил живота ъ за този на Помпей. Цезар също би могъл да отсече главата ъ.

Римският командир обикновено е в добро разположение на духа. Той може с лека ръка да убие десетки хиляди, и също толкова лесно да бъде милосърден, дори към заклетите врагове, към някои дори повече от веднъж. „Молбите на онези, които молят за помилване”, твърди един от генералите, му „доставяли наистина най-голямо удоволствие”³⁴. Решителната, говореща изискано млада жена от царски произход, изправила се пред него да моли аз помилване, без съмнение предизвиква тази реакция. Цезар има и още една причина да е благосклонен – като млад той също е бил беглец. Въпреки че решението да приеме Клеопатра изглежда правилно, когато е взето, то е едно от най-рискваните в кариерата му. Когато двамата се срещат, тя се

бори за живота си. В края на есента и двамата са изправени пред това. През следващите месеци Цезар се оказва обсаден, нападнат от изобретателен враг, който гори от желание да го въвлече в партизанска война, в непознат град и многократно превъзхожден числено. Притискайки ги за шест изнервящи месеца зад набързо изградени барикади, Птолемей и народът на Александрия имат своята заслуга за това Клеопатра и Цезар да станат близки съюзници – толкова близки, че в началото на ноември тя разбира, че е бременна.

Зад всяко голямо богатство, както е казано, се крие престъпление; Птолемиите са баснословно богати. Те произхождат не от египетските фараони, чието място заемат, а от буйните, издръжливи македонци (коравата земя ражда корави мъже), родоначалници и на Александър Велики³⁵. Само няколко месеца след неговата смърт Птолемей – най-предприемчивият от генералите му, негов официален дегустатор и близък приятел от детството, а според някои хроники и далечен роднина – предявява оретенция за управлението на Египет. Проявявайки отрано усет към показността, той похищава тялото на Александър по пътя му към Македония. Няма ли то да е по-полезно в Египет, мисли си младият Птолемей, като пресреща погребалния кортеж в Александрия – град, основан от самия завоевател преди не повече от десетилетие? Там тялото е взето, за да бъде изложено в златен саркофаг в центъра на града като реликва, като талисман, за привличане на по-големи войски и като застраховка. (По времето, когато Клеопатра е дете, саркофагът е от алабастър или от стъкло. Чичо ѝ, останал без пари, разменя първия саркофаг за войска. Това му струва живота.)

Легитимността на Птолемейската династия почива именно на тази незначителна връзка с най-обсъжданата личност в древния свят, този, спрямо когото се измерват всички, домогващи се до власт, същият, в чиято мантия се е увивал Птолемей и за чиито подвизи се е говорело, че предизвиквали комплекс за малоценност у Цезар. Култът е универсален. Александър играе активна роля както във въображението на Птолемиите,

така и в това на Рим. Негови статуи има в много египетски домове³⁶. Личността му е толкова обаятелна, а историята на първи век толкова лесно се поддава на моделиране, че се разпространява дори версия , че Александър е потомък на египетски магьосник. Скоро след това царското семейство обявява връзката си с него; като всички уважаващи себе си карьеристи, Птолемеите също имат своя дял в пренаписването на историята.¹ Без да се отричат от македонското си потекло, основателите на династията си осигурили минало, което легитимира властта им, еквивалентът на герб в древната история. Вярно е, че Птолемей произхожда от македонската аристокрация – синоним за изключителна драматичност. Последствието от това е, че никой в Египет не смята Клеопатра за египтянка. Вместо това тя е потомка на зловни, лукави, месеци се в чуждите работи и понякога луди царици – сред тях е Олимпия от IV в., чието най-голямо постижение е синът ѝ – Александър Велики. Останалите са известни единствено с жестокостта си.

Ако пред света Птолемеите разказват за родството си с Александър Велики, в Египет легитимността им произтича от изфабрикувана връзка с фараоните. Това оправдавало практиката да се сключват бракове между братя и сестри – обичай, който се смята за египетски. Сред македонската аристокрация изобилстват примерите за убийства между братя и сестри, не за сватби между тях. Не съществува и гръцка дума за „инцест“. Птолемеите стигат до крайности в следването на тази традиция. От сключените в династията около 15 брака, поне 10 са съюзи между пълнокръвни брат и сестра. Двама други Птолемеи се оженили за племенници или братовчедки. Изборът им може би е бил плод на желанието за избягване на усложненията; бракът между кръвни роднини намалявал броя на претендентите за трона и на досадните роднини. Нямало я и трудната задача да се открие подходящ брачен партньор от друга страна. Така се

¹ Те не са единствените. Според един източник Александър Велики се обърнал към известен оракул по въпроса за своите предци. Имал въпроси, сред които какво би станало, ако майка ти се съвокупи със змия.

подсилвал и култът към семейството, заедно с благородния, специален статут на Птолемеите. Ако обстоятелствата правели брака между роднини привлекателен, то приликата с божественото – още едно измислено от хората родословно дърво – го правят приемлив. И египетските, и гръцките богове избирали за свои брачни партньори братя или сестри, макар че може да се поспори дали Зевс и Хера са най-добрите модели за подражание.

Смесените бракове не довели до физически деформации, но довели до едно доста грозно оформено родословно дърво. Ако родителите на Клеопатра са пълнокръвни брат и сестра, както вероятно е било, тя е имала само едни баба и дядо. Те били също така чичо и племенница. А ако се омъжиш за чичо си, както направила бабата на Клеопатра, баща ти е и твой девер. Тези бракове са имали за цел да стабилизират династията, но имат парадоксален ефект. Наследяването на трона се превърнало в постоянна криза за Птолемеите, които допълнително изостряли проблема с помощта на отрови и кинжали. Бракът между роднини консолидирал властта и богатството, но придал и нов смисъл на съперничеството между братята и сестрите, още по-забележителен, след като се отнася за роднини, които редовно добавят към имената си благосклонно звучащи определения към титлите си. (Официалното име на Клеопатра и брат ѝ, от когото бяга, за да спаси живота си, е *Theoi Neoi Philadelphoi*, или „Новите любящи богове-брат и сестра“.) Рядкост е член на семейството, който не е ликвидирал поне един свой родственик. Включително и Клеопатра VII. Птолемей I се оженил за своята полусестра, която заговорничала срещу него със синовете си, двама от които той убил. Първата, почитана като богиня, тя управлява златна епоха в историята на Птолемеите³⁷. Тук откриваме и една неволна поредица от бракове между братя и сестри; за добро или лошо, това повишило стойността на египетските принцеси. Равни във всяко едно отношение на своите братя и съпрузи, предшественичките на Клеопатра знаели цената си. Те все повече се налагали. Птолемеите нямали за цел да услужат на

бъдещите историци, поне що се отнася до номенклатурата – всички представителки на царското семейство носели имената Арсиноя, Береника или Клеопатра. По-лесно е да се различат една от друга с ужасните им злодеяния, отколкото с имената им, макар че историята изобилства и с двете – различни Арсинои, Береники и Клеопатри отравяли съпрузи, убивали братя и обявявали за незаконни всякакви споменавания на майките им – посвещавайки на паметта на тези свои роднини впоследствие великолепни паметници.

Поколение след поколение династията се отдава на „оргия от грабежи и убийства”³⁸, зловец дори за съмнителните македонски стандарти. Птолемеите не са от семействата, в които лесно да се отличиш, но Птолемей IV успял, в апогея на империята. В края на III в. той убил чичо си, брат си и майка си. Придворните му му спестили отравянето на съпругата му, свършвайки това вместо него след като тя ражда наследник. Отново и отново майки изпращали войски срещу синовете си. Сестри воювали срещу братята си. Прабабата на Клеопатра водила една гражданска война срещу родителите си и още една срещу децата си. Най-големи били обаче страданията на тези, които надписвали паметниците, неведнъж изправяни срещу почти едновременно случващите се възкачвания на престола и убийства, както и със спорния въпрос за датите – календарът започвал отначало с всяко ново управление, а владетелят обикновено сменял и титлата си по това време. Неведнъж изсичането на йероглифи било спирано, докато династичните борби се прекратят. В началото майката на Береника II заела чуждоземния ѝ съпруг, заради което Береника наредила убийството му. (Тя имала същия край.) Не по-малко забележителна била прапрапалелята на Клеопатра, Клеопатра III, властвала през II в. Тя била едновременно съпруга и племенница на Птолемей VIII. Той я изнасил в юношеските ѝ години, докато е женен за майка ѝ. Двамата с нея се скарали; Птолемей убил 14-годишния им син, разчленил тялото му и оставил торса му пред портите на двореца в навечерието на рождения ѝ

ден. Тя си отмъстила като изложила публично разчлененото тяло. Александрийците обезумяли от гняв. Изумителното се случило след това – само десетилетие по-късно двойката се помирява. В продължение на осем години Птолемей VIII управлява с две царици, непримирими майка и дъщеря¹.

След известно време кланетата стават почти предрешени. Чичото на Клеопатра убил съпругата си, като едновременно с това се отървал от своята мащеха (и полусестра). За съжаление той не бил наясно, че тя е по-популярната половина от двойката им. Само след 18 дни на трона бил линчуван от тълпата. Така, след два века бесове, през 80 г. пр. Хр. дошъл краят на законните наследници на Птолемиите. А с издиганцията се Рим на хоризонта бързият избор на нов наследник бил повече от належащ. Бащата на Клеопатра, Птолемей XII, бил привикан от Сирия, където е изпратен от съображения за сигурност 23 г. по-рано. Остава неясно дали е възпитан и образован за владетел, но е повече от ясно, че той бил единствената останала възможност. За да затвърди божествената си статут и връзката си с Александър Велики, той добавил към титлата си „Новият Дионисий“. За народа на Александрия, за когото законността не била без значение, въпреки безумния букет от напълно измислени родословия, той имал две имена. Бащата на Клеопатра е наричан или „копелето“, или „Авлет“ - флейтистът³⁹, по името на подобния на обидния инструмент, на който обичал да свири. Към тези свои занимания Авлет бил толкова привлечен, колкото към държавническите дела, нещастен, че музикалните му влечения се споделят единствено от второкласни момичета на повикване. Музикалните съревнования, които обичал да организира, не му попречили да продължи характерната за семейната му история кървава баня, но трябва да се отбележи, че той нямал кой знае какъв избор. (Тъй като майка му не била от царски произход, нейното убийство не било наложително. Вероятно е

¹ Имайки предвид гъсто преплетеното родословие, Птолемей VIII е три пъти пращадко на Клеопатра и два пъти неин пращадко.

била придворна от македонски произход.) Във всеки случай, на Авлет му предстояло да се сблъска с по-големи проблеми от пречкащи се роднини.

След всичко казано може да се заключи, че младата жена, обсадена заедно с Юлий Цезар в двореца в Александрия, не е нито египтянка, нито, поне от историческа гледна точка, фараон, нито кой знае колко свързана с Александър Велики, нито дори истински представител на династията на Птолемеите, въпреки че, доколкото може да бъде проверено, е македонска аристократка. Името ѝ, както потеклото ѝ, е чисто македонско; на гръцки език „Клеопатра” значи ‘слава на бащината ѝ земя’.¹ Тя не е дори Клеопатра VII, както остава запомнена в историята. При семейна история като тази не би било необяснимо, ако някой, някъде, просто е объркал броеето.

Странната и страховита история на Птолемейската династия не бива да оставя скрити две неща. Ако всичките Арсинои и Береники са били зли и жестоки като своите съпрузи и братя, това до голяма степен се е дължало на огромната власт, която са държали в ръцете си. (По традиция те са били и по-ниско поставени от онези съпрузи и братя – традиция, която Клеопатра пренебрегва). Макар майка ѝ да не участва в управлението, Клеопатра има пред себе си примера на всички онези свои предшественички, които издигали храмове, строели флотилии, водели военни кампании и заедно със своите братя-съпрузи управлявали Египет. Може да се каже, че в историята няма друга владетелка, която да има толкова много жени с власт за модели на подражание. Остава неясно дали това се е получило като резултат от общото изчерпване на мъжката половина от династията, както се твърди. Няма причини с жените-Птолемеи да не се е случило същото. Но най-забележителните личности от непосредствено предшестващите Клеопатра поколения са – със своите възгледи, амбиции и интелект – безспорно жени.

¹ В семейството на Александър Велики има две Клеопатри – последната съпруга на баща му и две години по-младата сестра на Александър. И двете са убити от роднини.

Нещо повече – Клеопатра израства в страна, в която жените са имали отделна роля. Много преди нея и векове преди установяването на Птолемеите на фараонския престол, жените в Египет са имали правото сами да избират с кого да сключат брак. С течение на времето свободите им нараснали безпрецедентно за древния свят. Те имали правото на равен дял от наследството и на независима собственост върху имоти. Омъжените жени не се подчинявали на съпрузите си. Имали правото на развод и на издръжка след него. До връщането на зестрата на бившата съпруга, тя имала право да бъде настанена в къща „по неин избор“⁴⁰. Нейната собственост си оставала нейна, нямало опасност да бъде прахосана от съпруг-безделник. Ако съпругът действал против интересите на съпругата и децата си, законът заставал на нейна страна. Римляните се удивлявали, че дъщерите не били оставяни да умрат – в Рим бащата имал задължението да отгледа само първородната си дъщеря. Египтянките се женели по-късно от жените в съседните страни, едва половината от тях – на възрастта на Клеопатра. Те заемали пари и управлявали баржи. Били жрици в местните храмове. Завеждали съдебни искиове и наемали свирачи на флейта. Като стпруги, вдовици или разведени жени развивали търговия с парфюми, притежавали лозя, плантации с папируси, кораби, мелници, роби, къщи, камили. Възможно е почти една трета от Египет по времето на Птолемеите да се е контролирал от жени⁴¹.

Всички тези традиции преобръщали естествения ред на нещата до такава степен, че чужденците оставали изумени. В същото време изглеждали напълно на мястото си в страна, чиято великолепна, даряваща живот река течала наопаки, от юг на север, оформяйки така Горен Египет на юг а Долен Египет на север. Нил противоречал на природните закони и с друго – водите му прииждали през лятото, а се отдръпвали през зимата; египтяните събирали реколтата си през април и сеели през ноември. Дори самото засяване било наопаки – египтяните първо хвърляли семената и след това разоравали, за да ги покроят със земя. Всичко това си било съвсем на

мястото в едно толкова нетипично царство, където хлябът се замесвал с крака и се пишело отдясно наляво. Не били учудващи твърденията на Херодот, с които Клеопатра навярно е била добре запозната, че египтянките обикаляли пазарите, докато мъжете им оставали вкъщи да тъкат. За това, че тя е притежавала чувство за хумор, е написано предостатъчно; Клеопатра е остроумна и шегаджийка. Няма съмнение как възприема следващото твърдение на Херодот, че Египет е страна, в която „жените пикаят прави, а мъжете – клекнали.“⁴²

Има друго, за което Херодот е напълно прав. Той се възхищава на тази страна, която „има повече чудеса и предлага повече достойни за описване неща от всяка друга страна“. Египет омайва света много преди Птолемеите. Той се гордее с древната си цивилизация, с немалкото си природни чудатости, със загадъчно необятните си паметници и с две от чудесата на древния свят. (По времето на Клеопатра възможностите за построяване на такива чудеса може да са по-големи, но пирамидите все още били по-високи с десет метра.) А в паузите между семейните кръвопролития, най-вече порез III в., преди династията да загуби стабилността си вследствие на своята поквара в края на II в., Птолемеите изпълняват плановете на Александър Велики, издигайки чуден град, толкова елегантен и изискан, колкото недодялани са били основателите му. Александрия заслепява отдалеч, великолепно покрит с блестящ мрамор, над който се извисява кулата на фара. Архитектурата на града е отражение на пъстрия му и жив дух, смесица от трескави, сраснали се култури. В най-голямото средиземноморско пристанище листа от папирус покривали колони в йонийски стил. Огромни статуи на сфинкове и соколи украсявали пътищата към гръцките храмове. Богове-крокодили в римски одеяния украсявали дорийски гробници. „Построена на най-доброто място на света“⁴³, Александрия стояла на пост, пазейки земя, прочута с баснословните си богатства и фантастични същества. За човек като Юлий Цезар обаче, който въпреки всичките си пътувания досега не е стъпвал в

Египет, малко от чудесата на Александрия могат да се сравняват със съобразителната млада жена, излязла от чувала на пътешественика.

Тя е родена през 69 г. пр. Хр., втората от общо три дъщери. След нея се раждат двама братя, за всеки от които Клеопатра ще бъде омъжена за кратко. И макар моментът никога да не е подходящ да се родиш в династията на Птолемеите, I в. е особено неподходящ. Всички пет деца в семейството умират от насилствена смърт. Клеопатра се отличава с това, че сама избира обстоятелствата, при които да умре – немалко постижение, а според римските виждания и знак за важност. Самият факт, че тя все още е жива по времето, когато Цезар пристига, е доказателство за характера ѝ. Ясно е, че тя крои планове от година или повече, по-енергично през последните месеци, почти денонощно през последните седмици на лятото. Фактът, че ще надживее братята и сестрите си с десетилетия, е от също толкова голямо значение. Нито един от братята ѝ не доживява до юношеските си години.

За майката на Клеопатра⁴⁴ нямаме никакви сведения; тя изчезва от сцената в ранните години на Клеопатра, а когато тя е на 12, вече е мъртва. Остава неясно дали дъщеря ѝ я е познавала по-добре от нас. Изглежда е била една от малкото представителки на Птолемеите, въздържали се от участие в семейната мелодрама.¹ Във всеки случай Клеопатра V Трифена е с няколко десетилетия по-млада от Авлет, неин брат или полубрат; двамата стават съпрузи скоро след възкачването му на трона. Това, че леля му оспорила⁴⁵ правото му да управлява – тя стига дори до Рим, където излага претенциите си – не е от особено значение, като се имат предвид активните семейни отношения. Можем обаче да заключим какви са били политическите ѝ инстинкти. На мнозина се струва, че Авлет е по-заинтересован от изкуство, отколкото от ръководенето на държавата.

¹ Остава неясно и дали тя е майка на Клеопатра, въпреки че ако Клеопатра е била извънбрачно дете, тази подробност не би убягнала на клеветниците ѝ.

Въпреки продължилото 22 години негово управление, той ще остане запомнен като фараонът, който свири на флейта, докато Египет се срива.

За ранните години на Цезар на практика няма писмени източници, Клеопатра не пада по долу – нямаме никакви сведения. Малко вероятно е някога да разберем дали домът от детството ѝ днес се намира под вода и дали климатът на Александрия е бил по-щадящ към древните папируси. Детството не е особено приятно в древния свят, където предопределеността и родословното дърво са от най-голямо значение. Най-важните фигури в древната история се появяват на сцената като напълно оформени личности. Можем с висока степен на сигурност да предположим, че Клеопатра е родена в двореца в Александрия; че е имала дойка, че един от домашните прислужници е съвквал първата ѝ храна преди да бъде поставена в беззъбата уста; че не е вкусвала нищо преди то да бъде проверено за отрови; че другарчетата ѝ за игра са били шумна група от деца със синя кръв, чиято съдба е да станат част свитата на фараона. Кортетът ѝ я е заобикалял дори когато лудувала под колонадите на двореца, или тичала край фонтаните и езерцата с рибки или през избуялите горички и зоологическите градини – ранните Птолемеи са отглеждали жирафи, носорози, мечки⁴⁶ и 14-метров питон. Още от ранното си детство Клеопатра свиква да е в присъствието на политици, посланици, учени и да не се стеснява сред тълпата от облечени в пурпурно дворцови служители. Играла си е с глинени кукли, къщи за кукли и чаени сервизи, с детски мебели, зарчета и люлеещи се кончета, с ашици и мишки за домашни любимци, макар че никога няма да узнаем какво е правила с куклите си и дали, подобно на Индира Ганди, е устройвала и въстания и битки помежду им.

Заедно с по-голямата си сестра, Клеопатра е била възпитавана като бъдещ владетел; един Птолемеи се подготвял за всички възможности. Тя редовно пътувала нагоре по течението на Нил, до семейния дворец край пристанището в Мемфис, за да присъства в традиционните египетски

религиозни шествия и внимателно подготвяни пищни процесии, в които се включвали членове на семейството, съветници и служители. Разположен на 320 км. нагоре по реката, Мемфис е свещен град, управляван от йерархично устроена общност от жреци; казано е⁴⁷, че смъртта е основният предмет на търговия там. Необятни катакомби с погребани животни се простират под центъра на града, магнит за богомолците, дошли на поклонение, а и за да се сдобият с миниатюрни мумифицирани ястреби и крокодили от сергиите за сувенири. У дома те са обект на дълбока почит. В такива случаи Клеопатра е обличана в церемониална дреха, макар на главата ѝ все още да не е била поставяна традиционната египетска корона от пера, слънчев диск и кравешки рога. Освен това още от най-ранните си години Клеопатра получава най-доброто възможно образование в елинистичния свят от най-талантливите учени в безспорно най-добрия образователен център, който съществува в Древността – Александрийската библиотека и музеят към нея са буквално в задния ѝ двор. Най-престижните учени от библиотеката са учители на Клеопатра и нейни лекари. Не ѝ се е налагало да се отдалечава⁴⁸ от дома, ако ѝ потрѣбват лекарства, за хвалебствено слово, за играчка или пък за някоя географска карта.

Образованието на Клеопатра може дори да надвишава това на баща ѝ – отгледан в чужбина, в североизточна Мала Азия – но е гръцко във всяко отношение, почти идентично с това на Цезар, чиито учители са се обучавали в Александрия. То се основава на изключително познание на литературата. В гръкоговорящия свят буквите са от огромно значение, тъй като се използват и като числа, и като музикални ноти. Клеопатра се научила да чете първо повтаряйки гръцката азбука, след това като преписва букви, издялани от учителя ѝ върху тясна дървена дъска. Образованието на един успешен ученик продължава с повторение на буквите в продължителни хоризонтални редове, по-късно в колони, след това наобратно, накрая в двойки от букви от двата края на азбуката, като

главни букви и в курсив. Когато Клеопатра овладява употребата на сричките, е изправена пред текст от неразбираеми и непроизносими думи – колкото по-чуждестранни, толкова по-добре. Следват също толкова безсмислени и мъчно разбираеми стихове; вярвало се е, че ако ученикът успее да ги разчете, ще успее да разчете всичко. Следват максими и строфи, съставени на основата на басни и митове. На ученика може да се възложи да предаде със свои думи някоя от басните на Езоп, веднъж съвсем просто, и втори път – възможно най-тържествено и претруфено. След това идват още по-сложни задачи – да напише последните думи на Ахил, преди да бъде убит, или да разкаже някой от сюжетите на Еврипид. Уроците не са лесни, но и не това е целта им. Ученето е сериозна работа, включваща безкрайни упражнения, необхватни правила и дълги часове труд. Няма такова нещо като почивни дни; изключения правят само дните на шествията, които в Александрия се случват достатъчно често. Два пъти в месеца всички прекъсват ежедневните си дейности, за да почетат Аполон. Дисциплината е изключително строга. „Ушите на младия са на гърба му; слуша тогава, когато го бият”⁴⁹ се чете в древен папирус. Драматургът Менандър вкарва причината и следствието в поговорка: „Който не е бит, не може да бъде научен.” Поколение след поколение ученици послушно изписват тази фраза върху червените центрове от восък на дървените си дъски за писане с писците си от слонова кост.

Още преди да стигне до изречения, дори преди да се е научила да чете, Клеопатра започва попада в плен на творчеството на Омир. В първите уроци по краснопис е включено изречението „Омир не е човек, а бог”, както и първа песен от „Илиада”. Няма друг текст, който да е толкова дълбоко вкоренен в света на Клеопатра. В епоха, така увлечена от историята, в която човешкият успех се измерва със слава, творбата на Омир е свещена. Той е „принцът на литературата”⁵⁰; неговите 15 693 стиха съдържат моралния, политическия, историческия и религиозния контекст – великите дела и правилата за управление – те са интелектуалният атлас и моралният

компас на епохата. Образованите го цитирали, перифразирали, правели препратки към него. Напълно вярно би било да се каже, че деца като Клеопатра са – както е казал един техен почти съвременник – „закърмени с Омир и повити в строфите му.”⁵¹ Смятало се е, че Александър Велики е спял с копие на Омир под възглавницата си; всеки цивилизован грък, включително и Клеопатра, можел да рецитира наизуст части от „Илиада” и „Одисея”. Първата от тези творби е по-популярна в Египет по времето на Клеопатра, може би е изглеждала по-уместна за по-смутни времена – но още от ранно детство Клеопатра е знаела от литературата това, което на 21 години научава от опит: има дни, в които ти се иска да поведеш война, и дни, в които искаш просто да си идеш у дома.

На начално ниво индоктринирането започва с азбучни списъци на богове, герои, реки. След това идва ред на по-сложни задачи. Каква е била песента на сирените? Пенелопа запазила ли е целомъдрието си? Коя е била майката на Хектор? Заплетеното родословие не затруднява особено птолемейската принцеса, то бледнее до нейното собствено, а двете се пресичат; за Клеопатра границата между човешкото и божественото е размита. (Училищните уроци се сливали със семейната история щом се заговорило за Александър Велики, другият изключителен герой в класната стая. Клеопатра знае историята му от край до край, както знае и за всеки подвиг на своите предци от Птолемейската династия.) Първите въпроси са по-скоро стандартни, а умът разширява способността си да помни. Наизустяването е жизнено важно. Кои богове си помагат едни на други? Какъв е маршрутът на Одисей? Главата на Клеопатра е пълна именно с такава информация – тя е смятана за престижно образование по нейното време. А нямало и лесно измъкване. Царската свита включва философи, реторици и математици, едновременно наставници и слуги, интелигентни събеседници и доверени съветници.

Омир може да е златният стандарт, но следва дълъг каталог от литературни произведения. Менандър е сред любимците със своите безгрижни битови

драми, макар че с израстването на учениците той не е толкова четен. Клеопатра знае басните на Езоп, както Херодот и Тукидид. Предпочитанията ѝ са към поезията за сметка на прозата, макар че е възможно да е чела текстове, които днес са известни като Екlesiаст и Първа книга на Макавеите. Еврипид е изявеният фаворит сред драматурзите, така деликатно подхождащ на епохата с героините, които създава – жени-злосторници, които надеждно направляват събитията. Клеопатра знае наизуст различни сцени. Есхил и Софокъл, Хезиод, Пиндар и Сафо – всички са познати на Клеопатра и групата знатни момичета около нея. Както тя, така и Цезар проявяват слаб интерес към всичко негръцко. Вероятно дори египетската история е изучавана през три гръцкия текста. Литературното ѝ образование е съпътствано от уроци по аритметика, геометрия, музика и астрология и астрономия (последните две са били до голяма степен неразличими) – Клеопатра знае разликата между звезда и съзвездие и вероятно може да свири на лира, макар че всички други предмети са отстъпвали по важност на литературата. Дори Евклид не могъл да отговори, когато негов ученик го попитал каква точно е ползата от геометрията.

С никой от тези текстове Клеопатра не се занимава сама. Тя чете на глас или слуша учители и слуги. Четенето наум не е особено разпространено, насаме или сред хора. (Дълъг двайсет листа папирус е едновременно тежък и крехък. Четенето в древен Египет е дейност, за която са нужни две ръце – с дясната се балансира свитъкът, а с лявата се навива прочетеното.) При разчитането на първите ѝ изречения, мъчна задача на език, който се транскрибира без паузи между думите, без пунктуация и абзаци, тя работи или с граматик, или с някой от свитата си. Неслучайно четенето на място се смята за голямо умение, още повече, защото се изисква да се прави енергично и изразително, с ясно произношение и ефектна жестикуляция. На 13 или 14 години Клеопатра започва обучението си по реторика или публично говорене – заедно с това по философия, най-великото и най-

могъщото изкуство, както учителят на брат ѝ демонстрира при пристигането на Помпей. Възможно е Теодот някога да е бил учител дори на Клеопатра. Тя вероятно има отдаден учител, евнух.

Майсторът по реторика владее истинската магия. Макар това да не се отнася толкова за момичета, културата на Клеопатра е ораторска, с усещане за добре построен аргумент, за висшите изкуства на убеждаването и опровержението. Декламирането става с установен набор от думи и жестове в нещо средно между законите на стиха и на парламентарното изслушване. Клеопатра се научава да излага мислите си точно, да се изразява артистично и да ги произнася изящно. Съдържанието отстъпва пред формата, защото, както обелязва Цицерон, „тъй както украса на човека е неговият ум, така светлината на този ум е красноречието.“⁵² С изправена глава, ясен поглед и внимателно модулиран глас, тя владее хвалебствията, обвиненията, сравненията. Клеопатра умее да дискутира с изразителен и енергичен език, служи си с анекдоти и алюзии, засяга деликатни теми: защо Купидон е изобразяван като като крилато момченце със стрели? Дали е за предпочитане да се живее на село или в града? Провидението ли управлява света? Какво би казала, ако беше Медея, канеща се да убие децата си? Въпросите навсякъде са едни и същи, въпреки че отговорите може би са се различавали. Вероятно въпросът „Справедливо ли е да убиеш майка си, ако тя е убила баща ти?“ получава различен отговор в дома на Клеопатра и другаде. И въпреки че се преподават стандартни въпроси, историята бързо става част от упражненията. Скоро учениците щели да започнат дебати дали Цезар е трябвало да накаже Теодот, авотрът на израза „Мъртвите не хапят.“ Дали убийството на Помпей е било наистина подарък за Цезар? Какво става тогава с достойнството?⁵³ Не трябва ли Цезар да убие съветника на Птолемея като отмъщение за смъртта на Помпей, или това би значело, че

Помпей не е заслужавал да умре?¹ Войната с Египет мъдро решение ли е в тези времена?

Тези спорове се провеждат с особена и точна хореография. Клеопатра е обучена кога да диша, да направи пауза, да жестикулира, да заговори по-бързо, да понижи или повиши гласа си. Трябва да стои изправена. Да не върти палци. Ако необработеният материал е без дефекти, такова образование може да гарантира оформянето на енергична, убедителна ораторка, както и да ѝ даде предостатъчно възможности да изрази проникателната си мисъл и остроумието си както в социално общуване, така и при съдебни процедури. „Изкуството на говоренето, както е казано по-късно, изисква много усилия, различни упражнения, дълъг опит, дълбока мъдрост и неизчерпаема стратегическа мисъл.”⁵⁴ (На друго място е казано, че това изтощително обучение обслужва еднакво добре поведението в двора, на сцената или блънуванията на някой луд.)

Клеопатра е на края на обучението си точно когато баща ѝ е покосен от фатална болест през 51 г. Вероятно през късната пролет на същата година тя и брат ѝ се възкачват на престола с тържествена церемония пред върховния жрец на Египет. Церемонията се съобразява с традицията, провеждайки се в Мемфис, духовната столица на Египет, където ограден от сфинксове път се вие през пясъчните дюни към главния храм, украсен с пантери и лъвове от варовик, с гръцки и египетски зали за богомолците, озюцветени в искрящи цветове и стени, окичени с ярки знамена. Сред облаци от тамян жрец, облечен с ленена туника и праметната кожа от пантера през рамо поставя на главата на Клеопатра украсените със змия корони на Долен и Горен Египет. Тя полага клетвата си в олтара, изрича я на египетски; едва тогава главата ѝ е окичена с диадемата. Новата царица е на 18 години, а Птолемея XIII е с 8 години по-млад от нея. Тя вече е надраснала годините си. Александър Велики станал генерал на 16 години, а

¹ Теодот успява да избяга, но е открит. По времето, когато името му става част от училищните дискусии, вече е разпънат.

на 20 вече владее света. По-късно именно във връзка с Клеопатра ще бъде казано, че „някои жени са по-млади на седемдесет, отколкото повечето на седемнайсет.“⁵⁵

Ясно е на какво се дължи успехът ѝ. Културата е вербална. Клеопатра знае как да говори. Дори зложелателите ѝ оценяват високо словесната ѝ ловкост. Нейните „блестящи очи“⁵⁶ никога не са споменавани, без да се обърне съответното внимание на красноречието и харизмата ѝ. Клеопатра има естествена дарба да декламира с богатия си кадифен глас, властно присъствие и умението едновременно да преценява и да предразполага събеседниците си. От тази гледна точка тя има предимства, които липсват на Цезар. Колкото и да е част от гръцкия свят, Александрия е разположена в Африка. В същото време тя е във, но не част от Египет. Пътуването между двете е като пътуването от Манхатън до Америка, макар че в древния случай това включва и смяна на езика. Още от началото Клеопатра е подготвена да води двойни аудиенции. Семейството ѝ е начело на страна, която дори в древния свят удивява със своята античност и с най-стария известен език. Този език е официален и тромав, с изключително трудна писменост. (Писмеността е демотическа. Йетоглифите⁵⁷ се използват само за церемониални случаи; дори образованият човек може да ги разчете само отчасти. Малко вероятно е Клеопатра да е била в състояние да ги чете с лекота.) Той е и доста по-взискателен от гръцкия – езикът, който по времето на Клеопатра се използва за търговия и в бюрокрация и който се овладява лесно от говорещия египетски. Докато говорещите египетски научавали гръцки, рядко се случвало обратното. Клеопатра обаче не се поколебала да мине през това трудно обучение. Твърди се, че тя е първата и единствената сред Птолемеите, която се постарала да научи езика на седемте милиона свои поданици.⁵⁸

Старанието ѝ се отплаща повече от щедро. Докато предишните Птолемеи управлявали войските си чрез преводачи, Клеопатра общува директно. А за някой, който набира наемници сред сирийци, мидийци и тракийци, това е

съществено предимство, както и за всеки с имперски амбиции. По-близо до дома пък е полезно, в непокорния и етнически разнообразен космополитен град, в който прииждат емигранти от цялото Средизменоморие. Един договор в Александрия можел да обвързва седем различни народности⁵⁹. Гледката на будистки монаси по александрийските улици не била необичайна, градът е и дом на най-голямата група евреи извън Юдея, съставляваща можеби една четвърт от населението на Александрия. Египет развива печеливша търговия с луксозни стоки с Индия: лъскави коприни, подправки, слонова кост и слонове пътували през Червено море и с кервани. Причините Клеопатра да овладее езиците на крайбрежните зони са предостатъчни. Плутарх ѝ приписва девет езика, включително иврит и троглодитски, етиопски език, който – ако може да се вярва на Херодот – „не е като ничий друг език; той прилича на писъци на прилепи.“⁶⁰ Изказът на Клеопатра очевидно е доста по-мелодичен. „Гласът ѝ притежавал особена прелест, отбелязва Плутарх, и умеела да си служи с езика като с многострунен инструмент, говорела какъвто език пожелала. Рядко използвала преводач, с повечето чужденци говорела лично езика им.“⁶¹

Плутарх мълчи за уменията на Клеопатра да говори латински, езикът на Рим, който рядко се чувал в Александрия. И тя, и Цезар са забележителни оратори, които без съмнение са общували на много подобен гръцки език.⁶² Само че езиковото разделение говори много за положението, в което Клеопатра се намира, както и за наследството и бъдещето ѝ. Само поколение по-рано всеки уважаващ себе си римлянин избягвал да говори гръцки доколкото е възможно, стигал дотам, че да се преструва на невеж. „Колкото повече човек научава гръцки, гласи поговорката, толкова по-голям мошеник става.“⁶³ Това е езикът на високите изкуства и ниския морал, диалектът на сексуалните наръчници⁶⁴, език „със свои пръсти“⁶⁵. Гръцките автори пишат по всички теми, отбелязва по-късен учен, „включително някои, които няма да спомена в клас“⁶⁶ ¹ Поколенията на

¹ Подобен паралел в историята е френският език на американска почва. В колониална Америка езикът на разпуснатия Стар свят се приемал като носител на заразата; там, където се чуела френска реч, не

Цезар, което усъвършенствало обучението си на гръцки или под надзора на гръцкоговорящи учители, владеело двата езика еднакво умело, но гръцкият бил несъмнено по-богатият, по-нюансираният, по-дълбокият, по-сладкият и по-услужливият език – винаги можел да предложи точната дума. По времето, когато се ражда Клеопатра, образованият римлянин владеел до съвършенство и двата езика. За един кратък момент сякаш били възможни гръкоговорящи Изток и Запад. Две десетилетия по-късно Клеопатра ще преговаря с римляни, които трудно разбирали думите ѝ. Последните си думи тя ще произнесе на латински, който несъмнено говори с акцент.

Естет и покровител на изкуствата, под чието управление Александрия започва нов интелектуален разцвет⁶⁷, Авлет се погрижил дъщеря му да получи първокласно образование. Клеопатра продължава тази традиция, осигурявайки на дъщеря си прочут учител. И не само тя обръща внимание за това. Макар че момичетата не получавали универсално образование, те влизали в училища, участвали в поетически състезания, ставали учени. Немалко момичета от заможни семейства през I в. – включително тези, които не били подготвяни за трона – постигнали много в учението си, ако не и всичко, което се изисквало от строгото ораторско обучение. Дъщерята на Помпей имала изтънчен учител и рецитирала Омир пред баща си. По мнението на Цицерон, неговата собствена дъщеря е „изключително начетена“⁶⁸. Майката на Брут била еднакво добре запозната както с латинските, така и с гръцките поети. Александрия имала своя дял от жени математици, лекари, художници и поети. Това разбира се не означавало, че тези жени са извън подозрение. Както винаги образованата жена била опасна жена. Но в Египет тя предизвиква по-малко неудобство, отколкото другаде.¹ Красивата съпруга на Помпей, Корнелия, която била само на

закъснявали покварата и лекомислието. В XIX в. френският език е задължителен признак на висша култура, сщедра изразност, богат език, някакси вбесяващо превъзхождащ със своите нюанси и гъвкавост. Възхищението от него граичело с пълно отричане, което накрая взело превес. След един богат на събития век френският вече е старомоден, многословен, до голяма степен несвързан, превземка.

¹През елинистичната епоха изразът „боса, бременна и в кухнята“ е звучал по следния начин: „Тя обичала съпруга си, родила двама сина, поддържала къщата и предяла вълната.“ – цитат от M. I. Finley,

метри, когато главата на съпруга ѝ била отсечена – тя изпищяла от ужас при гледката – имала подобно образование като Клеопатра. Била „високо образована, свирела добре на лютня, разбирала геометрията и била свикнала да слуша лекции по философия; и всичко това без да е ни най-малко нелюбезна или преевзета, каквито стават понякога увлечените в обучението си млади момичета.”⁶⁹ Възхищение, изказано с неохота, но все пак възхищение. Скоро след като Клеопатра се представя пред Цезар през есента, възхищението от нея било признато на съпругата на един римски консул, че въпреки всичките ѝ опасни дарби, „нейните способности не бяха незначителни; умееше да пише стихове, да се шегува, да говори с език скромнен, нежен или дързък; изобщо пълна с духовитост и прелест.”⁷⁰

След всичко казано, можем да кажем, че Клеопатра е донякъде много близка на Цезар. Тя е и живата връзка с Александър Велики, изисканият връх на една изтънчена цивилизация, наследница на поразителна интелектуална традиция. Александрийците се занимавали с астрономия още от времето, когато Рим бил градче. Това, което се преражда в епохата на Ренесанса, е до голяма степен Александрия, построена от предците на Клеопатра. Някакси покрай зверствата и нищожното македонско културно наследство, Птолемеите успяват да създадат в Александрия най-великия интелектуален център за своето време, който продължава започнатото в Атина. Когато Птолемей I основал библиотеката⁷¹, той си поставил за цел да събере всеки съществуващ текст, като постигнал значителен напредък в това си начинание. Ненаситността му за книги била толкова голяма, че се твърди, че той докарвал в двореца си всички ръкописи, пристигащи в града, а понякога връщал копията вместо оригиналите. (той предлагал и възнаграждения за всеки донесен ръкопис. В резултат на това в библиотеката се появили доста подправени текстове.) Според древните източници в огромната библиотека се пазели 500 000 свитъка – твърде очевидно преувеличение; 100 000 може би е по-точно предположение. Във

Aspects of Antiquity (London: Chatto, 1968), 142.

всеки случай всички предишни библиотеки изглеждали нищожни пред тази колекция, която съдържала всеки ред, написан на гръцки. Нямамо друго място, в което томове да били по-достъпни и по-подредени – по азбучен ред и по тема, всеки свитък бил отделен от останалите – от великата Александрийска библиотека.

Нямамо и никаква опасност, че тези текстове ще събират прах. Свързан с библиотеката, разположен близо до или вътре в самия дворец се намирал музеят – научен институт, субсидиран от държавата. Докато учителите на други места през епохата на елинизма оставали недооценени – както се казвало, „той или е мъртъв, или е учител някъде”⁷², а заплащането било малко над това на необучен работник – в Александрия знанията били на особена почит. Затова тези, които ги предоставяли, били глезени от държавата, настанявани безплатно в луксозни жилища, а храната им била сервирана в просторна обществена зала за хранене. (Така било поне до около сто години преди да се роди Клеопатра, когато нейният прапрадядо решил, че не желае повече да се занимава с тази политически необуздана класа и разрешил редиците им, разпръсквайки най-добрите и най-умните из древния свят.) Векове преди и след Клеопатра най-доброто, което можел да каже един лекар, е, че се е обучавал в Александрия. Всеки се надявал, че учителят на децата му е получил образованието си там.

Библиотеката била гордостта на древната цивилизация, легенда на своето време. По времето на Клеопатра тя вече не е в апогея си, а проучванията са заменени с онова маниакално класифициране и каталогизиране, благодарение на което днес имаме седемте чудеса на света. (Един библиографски шедьовър съдържал каталог на „Онези лица, изтъкнати във всеки клон на науката” с азбучни списъци на техните трудове, тематично разделени. В крайния си вариант той съдържал 120 тома.) Институтът продължава да има същата притегателна сила за великите умове на Средиземноморието. Патрон на библиотеката е Аристотел, чиято школа и трудове се смятат за модел, и който – неслучайно – е учител на Александър

Велики и на неговия приятел Птолемей I. Именно в Александрия за пръв път била пресметната обиколката на Земята, Слънцето – поставено в центъра на Слънчевата система, проследено как действат мозъка и пулса, поставени основите на анатомията и физиологията създадени окончателните издания на Омир. Там Евклид систематизирал геометрията. Ако цялата мъдрост на древния свят можела да бъде събрана на едно място, то щяло да бъде Александрия. Клеопатра е пряко благодетелствана от това. Тя знае, че луната се отразява на приливите, че Земята е кръгла и се върти около слънцето. Знае за съществуването на Екватора, стойността на пи, географската ширина на Марсилия, действието на линейната перспектива, ползата от гръмоотводите. Знае, че е възможно да се плава от Испания до Индия, пътуване, което нямало да се осъществи още 1500 години, макар че самата тя обмисля да го осъществи в обратната посока.

За човек като Цезар – високо цивилизован, в плен на постиженията на Александър Велики, който твърдял, че е потомък на Венера – всички пътища – митични, исторически, интелектуални – водят към Александрия. Подобно на Клеопатра той има първокласно образование и ненаситно любопитство. Познава добре поетите и е запален читател на всякакви текстове. Макар римляните да нямали вкус (или поне така се говорело) за луксозни изделия, Цезар, както за толкова много неща, е изключение. Дори по време на военни кампании, той ненаситно събира мозайки, мрамор и скъпоценни камъни. Настъплението му в Британия било обяснявано с привързаността му към перли от сладки води⁷³. За свой доживотен срам, изкушен от разкош и потекло, той неведнъж отсяда в ориенталски дворове. Малко от обвиненията успяват да го смутят както това, че удължил престоя си в днешна северна Турция заради връзката си с владетеля на Битиния. Цезар е от знатен произход, надарен оратор и великолепен войник, но всички тези определения бледнеят в сравнение с жената, която макар и с помощта на измислицата, е потомка на Александър, която в Египет е не само царска особа, но и почитана като божество. Цезар почти е обожествен

в последните години от живота си. Клеопатра е родена богиня. А външният ѝ вид? Римляните, запазили историята ѝ за нас, ни уверяват в уменията ѝ да съблазнява, в женските ѝ хитрини, в безмилостната ѝ амбиция, в греховността ѝ, но малко от тях превъзнасят красотата ѝ. И не поради липса на прилагателни. В историята има величествени жени. Една от тях е съпругата на Ирод. Друга е майката на Александър Велики. Царицата от Шеста династия, за която се смята, че е построила третата пирамида, била, както и Клеопатра знаела, „по-смела от всички мъже в своето време, най-красива от всички жени, с бяла кожа и румени бузи.” Арсиноя II, три пъти омъжваната интригантка от III в. – била зашеметяваща. Красотата и преди е разбунвала света; алюзията с Елена била очевидна, но само един латински поет⁷⁴ се възползва от нея, най-вече за да подчертае непристойното поведение на Клеопатра. Плутарх ясно отбелязва, че красотата ѝ „сама по себе си не била чак толкова несравнима, че хората да се стъписват”⁷⁵. Тя по скоро „предразполагала и пленявала с красотата си, когато проявявала своето красноречие и умението си да създава приятна и изискана атмосфера.” Личността и маниерите ѝ били ни повече, ни по-малко, „омагьосващи”. В случая на Клеопатра времето не е оставило образа ѝ да увехне, напротив – той става все по-привлекателен. Започват да описват външността ѝ години след смъртта ѝ. До III в. сл. Хр. вече е наричана „поразителна”⁷⁶, с изящна външност. През Средновековието вече е „известна само заради красотата си”⁷⁷. Тъй като все още не е открит нито един автентичен неин портрет, можем да се съгласим с хапливата забележка на Андре Малро: „Нефертити е лице без царица, Клеопатра е царица без лице.” Все пак можем да кажем някои неща за външния ѝ вид. Малко вероятно е да не е била дребна и гъвкава, макар че мъжете в семейството ѝ имали склонност към надебеляване, ако не и към затлъстяване. Изсечени като израз на авторитарните амбиции на Клеопатра, макар и не с много добро качество, монетите потвърждават твърдението на Плутарх, че тя съвсем не се вписва в традиционните определения за красота. Има по-малък, но иначе същия гърбав нос като

баща си (той се срещал толкова често, че гърците имали дума за него), пълтни устни, остра изпъкнала брадичка, високи вежди. Очите ѝ са широки и хлътнали. Макар че сред Птоломеите има светлокоси и светлокожи, е малко вероятно Клеопатра да е от тях. Трудно бихме повярвали, че целият свят би обсъждал „тази египтянка“, ако тя беше блондинка. Описанието на роднините ѝ често включва израза меднокож, така че нейната кожа вероятно е със същия цвят, въпреки неточностите около майка ѝ и баба ѝ по бащина линия. Със сигурност във вените на Птоломеите тече персийска кръв, но дори наложница от Египет била рядкост сред тях. Не е тъмнокожа. Лицето ѝ определено не пречи на неустоимия ѝ чар, на естественото ѝ чувство за хумор, на уменията ѝ да убеждава; Цезар е взискателен към външността. Друго също оказва влияние на избора му. Отдавна било ясно, че пътят към сърцето на Помпей минава през ласкателствата; пътят към сърцето на Цезар минавал през подкупите. Той харчи, без да се съобразява с това с колко пари разполага. Само една от перлите на любовниците му струвала колкото заплатите на 1200 професионални войници за една година. След повече от десетилетие на военни походи, той трябвало да плати на армията си. Бащата на Клеопатра оставил неизплатен дълг, за чието уреждане Цезар споменал при пристигането си. Той можел да опрости половината и така за връщане да остане астрономическата сума от 3000 таланта. Цезар имал екстравагантен вкус и екстравагантни потребности, но пък знаел, че в хазната си Египет има съответното богатство. Пленителната млада жена пред него – която говори толкова убедително, смее се толкова естествено, произхожда от древна цивилизация със своя култура, живее сред разкош, който би възмутил до крайност обикновените римляни и така е изкусно надхитрила цяла войска – е единият от двамата най-богати души на света.

Завръщайки се в двореца, другият е ужасен, когато заварва сестра си с Цезар. Тръгва си вбесен от покоите на Цезар, за да изгуби самообладанието си на улицата, където избухва в гняв.

¹ Florus, *Epitome of Roman History*, II.xxi.11 Превод в: Аштън, 2008, 2. (Флор, „Епитом на римската история“)

² Еврипид, „Елена“. В: Избрани трагедии, Колекция Архетип, 2008, 1615.

³ Josephus, *Jewish Antiquities*, XIII.408 vs. XIII.430. (Йосиф Флавий, „Юдейски древности“)

⁴ Салустий. История – фрагменти. В: Исторически съчинения, М. Марков и Н. Героргиева, Наука и изкуство, 1982, IV.69

⁵ Josephus, *Jewish Antiquities*, XIII.408 vs. XIII.430. (Йосиф Флавий, „Юдейски древности“)

⁶ Rowlandson, 1998, 322.

⁷ Dio Cassius, *Roman History*, LVIII.ii.5. (Дион Касий, Римска история)

⁸ Cicero's letters to Quintus, 2 (I.2), c. November 59. (Цицерон, „Писма“) „Племената“ на Изток не са по вкуса на Цицерон: „Напротив, омръзнало ми е тяхното лентяйско и угодническо държание, и как постоянно мислят как да спечелят изгода, а не за това какво трябва да се направи.“

⁹ James Anthony Froude, *Caesar: A Sketch* (New York: Scribner's, 1879), 446.

¹⁰ Plutarch, *Lives*, „Pompey“, 24.

¹¹ Йосиф Флавий, който пише 130 г. след Клеопатра, напада истинността и похватите на съвременниците си: „Ние имахме и така наречени итории, написани от хора, които нито са посещавали местата, нито имат нещо общо с описаните събития, но след като са записали няколко слуха, с отвратителната наглост на пияни гуляйджии погрешно наричат писанията си история“ (*Against Apion* („Срещу Апион“), I.46). Той едновременно злослови по адрес на гърците, обвинявайки ги, че предоставят противоречиви източници за едни и същи събития, след което прави същото.

¹² Препратката е към въведението на К. Р. Брадл към „Животът на Цезарите I“ на Светоний.

¹³ Andrew Wallace-Hadrill, *Suetonius* (London: Bristol Classical Press, 2004), 19. Вж също Fergus Millar, *A Study of Cassius Dio* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 28. За практиката да се създават белстящи истории „от нищото“ – Т. Р. Wiseman, *Clio's Cosmetics: Three Studies in Greco-Roman Literature* (Bristol: Bristol Phoenix Press, 1979), 23–53. Вж също Josephus, *Against Apion*, I.24–5. Всички са потвърждение на думите на Квинтилиан от I в. сл. Хр.: „Историята е много подобна на поезията и може донякъде да се смята за поезия в проза.“

¹⁴ Josephus, *The Jewish War*, I.556. (Йосиф Флавий, „История на Юдейската война“)

¹⁵ „Гръцкият свят, в който няма гърци“ – Daniel Ogden, *The Hellenistic World: New Perspectives* (London: Duckworth, 2002), x.

¹⁶ За „странната лудост“, съпътстваща Гражданските войни, вж Апиан (*Appian, The Civil Wars*), Дион Касий (*Dio Cassius, Roman History*), Флор (*Florus, Epitome of Roman History*), Плутарх („Животописи“ – „Цезар“ и др.). Светоний описва Цезар. За друг поглед върху отстраняването на Клеопатра от властта в Египет вж Сесилия Пийк, „Изгнанието на Клеопатра VII“ (*Cecilia M. Peek, "The Expulsion of Cleopatra VII" Ancient Society 38 (2008)*) – според Пийк Клеопатра е отстранена от брат си едва през пролетта на 48 г.

Сред класическите източници за Александрия се спрях основно на Ахил Татий, Амиан Марцелин, Ариан, Диодор Сицилийски, Плиний, Плутарх, Полибий, Страбон, Теоокрит, Филон Александрийски, най-вече „За съзерцателния живот“ („*On the Contemplative Life*“), „За сънищата“, кн. 2 („*On Dreams*“, Book 2), „За посолството“ („*On the Embassy to Gaius*“). В „История на Юдейската война“ (*Josephus, The Jewish War*, V.173–225) Йосиф Флавий дава описание на храма и двореца на Ирод. Подходих скептично към описанията на двореца от Лукан и Аристей. Сред модерните реконструкции са: Инге Нилсен, „Дворците през елинизма: традиция и възрождение“ (*Inge Nielsen, "Hellenistic Palaces: Tradition and Renewal" (Aarhus, Denmark: Aarhus University Press, 1999)*), Мария Новицка, „Частните домове в Египет по времето на Птолемеите“ (*Maria Nowicka, La maison privée dans l'Égypte ptolémaïque (Wroclaw, Poland: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969)*).

Модерни изследвания за Александрия: един много добър труд от Паскал Бале, „Всекидневният живот в Александрия“ (*Pascale Ballet, "La vie quotidienne à Alexandrie" (Paris: Hachette, 1999)*), Диана Делия, „Населението на римска Александрия“, (*Diana Delia, "The Population of Roman Alexandria", Transactions of the American Philological Association 118 (1988) : 275–292*), Жан-Ив Емперьор, „Александрия: Съкровището на Египет“ (*Jean-Yves Empereur, Alexandria: Jewel of Egypt (New York: Abrams, 2002)*), Е. М. Форстър, „Александрия: История и пътеводител“ (*E. M. Forster, Alexandria: A History and a Guide (London: André Deutsch, 2004)*), Франк Годдио, „Александрия: Потопените царски покои“ (*Franck Goddio, Alexandria: The Submerged Royal Quarters (London: Periplus, 1998)*), Уилям Лариш, „Александрия: Потъналият град“ (*William LaRiche, Alexandria: The Sunken City (London: Weidenfeld, 1996)*), прекрасният „Златен век“ на Джон Марлоу (*John Marlowe, "The Golden Age of Alexandria" (London: Gollancz, 1971)*), докладът „Александрия и александрианизмът“ („*Alexandria and Alexandrianism*“, J. Paul Getty, April 22–5, 1993, Symposium (Malibu: The J. Paul Getty Museum, 1996)), Джъстин Полард и Хауърд Рийд, „Възходът и падението на Александрия: люлката на модерната мисъл“ (*Justin Pollard and Howard Reid, The Rise and Fall of Alexandria: Birthplace of the Modern Mind (New York: Viking, 2006)*), Дж. Полит, „Изкуството в епохата на елинизма“ (*J. Pollitt, Art in the Hellenistic Age (Cambridge: Cambridge University*

Press, 1986), Пол Едмънд Стануик, „Портрети на Птолемеите: Гръцките царе като египетски фараони“ (Paul Edmund Stanwick, *Portraits of the Ptolemies: Greek Kings as Egyptian Pharaohs* (Austin: University of Texas Press, 2002), Теодор Вретос, „Александрия: Град на западната мисъл“ (Theodore Vrettos, *Alexandria: City of the Western Mind* (New York: Free Press, 2001). За самия план на града вж В. А. Дажвески, „Бележки върху топографията на Александрия по времето на Птолемеите“ (W. A. Daszweski, „Notes on Topography of Ptolemaic Alexandria“), Мечислав Родевич, „Улични указания при Птолемеите в Базилеа (Александрия)“ (Mieczysław Rodziewicz, „Ptolemaic Street Directions in Basilea (Alexandria)“), Ричард Томлинсон, „Градският план на елинистична Александрия“ в „Александрия и гръко-римския свят“ (Richard Tomlinson, „The Town Plan of Hellenistic Alexandria,“ in „Alessandria e il Mondo Ellenistico-Romano“ (Rome: L’Erma di Bretschneider, 1995) и поясняващата „Топография на древна Александрия“ на Барбара Ткачов (Barbara Tkaczow, „The Topography of Ancient Alexandria“ (Warsaw: Travaux du Centre d’Archéologie Méditerranéenne, 1993).

За образованието, „украшение в благосъстоянието и убежище в беда“ според Аристотел, вж Цицерон, „Брут“ и „За оратора“, Сенека, „Нравствени писма“, II („*Epistulae Morales*“), Светоний, „За граматичите“ и „За риторите“, Квинтилиан, „Упражнения“, Лукиан, „Salaried Posts in Great Houses“. За устройството вж Квинтилиан, „За обучението на оратора“, III.8.48–70, и Сенека, „Нравствени писма“, LXXXVIII.6–9. Сред съвременните източници са Станли Ф. Бонър, „Образованието в Древен Рим“ (Stanley F. Bonner, *Education in Ancient Rome* (Berkeley: University of California Press, 1977), Алан К. Боуман и Грег Улф, „Грамотността и властта в древния свят“ (Alan K. Bowman and Greg Woolf, eds., *Literacy and Power in the Ancient World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), М. Л. Кларк, който има много добри трудове в областта на реториката, „Висшето образование в древния свят“ (M. L. Clarke, „Higher Education in the Ancient World“ (London: Routledge, 1971), прекрасните трудове на Рафаела Крибиоре, най-вече „Гимнастика за ума“ (Raffaella Cribiore, „*Gymnastics of the Mind*“ (Princeton: Princeton University Press, 2001), Бернар Леграс, „Преподаването на история в гръцките училища в Египет“ (Bernard Legras, „L’enseignement de l’histoire dans les écoles grecques d’Egypte,“ in *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses*, Berlin 1995 (Stuttgart: Teubner, 1997), 586–600), превъзходната „История на образованието в Древността“ на А. И. Мару (H. I. Marrou, „A History of Education in Antiquity“ (Madison: University of Wisconsin Press, 1956), Тереза Морган, „Грамотното образование в гръцкия и римския свят“ (Teresa Morgan, „Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds“ (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), Елизабет Роусън, „Интелектуалният живот в късната Римска република“ (Elizabeth Rawson, „Intellectual Life in the Late Roman Republic“ (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985). За брачните практики на Птолемеите вж Крис Бенет, „Клеопатра V Трифена и генеалогията на късните Птолемеи“ (Chris Bennett, „Cleopatra V Tryphaena and the Genealogy of the Later Ptolemies,“ *Ancient Society* 28 (1997): 39–66), Елизабет Карни, „Възрждането на царските смесени бракове в Египет по времето на Птолемеите“ (Elizabeth Carney, „The Reappearance of Royal Sibling Marriage in Ptolemaic Egypt,“ *La Parola del Passato* XLII (1987): 420–39), Кийт Хпокинс, „Браковете между братя и сестри в римски Египет“ (Keith Hopkins’s fine „Brother-Sister Marriage in Roman Egypt“ *Comparative Studies in Society and History* 22, no. 3 (1980): 303–354), Даниъл Оджън, „Полигамия, проститутки и смърт: гръцките династии“ (Daniel Ogden, „Polygamy, Prostitutes and Death: The Hellenistic Dynasties“ (London: Duckworth, 1999), Брент Д. Шоу, „Обяснение на инцеста: Бракове между братя и сестри в гръко-римски Египет“ (Brent D. Shaw, „Explaining Incest: Brother-Sister Marriage in Graeco-Roman Egypt,“ *Man* 27, no. 2 (1992): 267–99).

С жените в Египет по времето на Птолемеите са свързани изследванията на: Роджър С. Банал, „Жалбите на жените в късен Древен Египет“ (Roger S. Bagnall, „Women’s Petitions in Late Antique Egypt,“ in *Hellenistic and Roman Egypt: Sources and Approaches* (Burlington, VT: Ashgate Publishing, 2006); Bagnall and Cribiore, 2006), Дж. П. В. Д. Балсдън, „Жените в Рим: Историята и порядките им“ (J. P. V. D. Balsdon, „Roman Women: Their History and Habits“ (London: Bodley Head, 1962), Джоан Б. Бъртън, „Градските мимове на Теокрит: Подвижност, пол и покровителство“ (Joan B. Burton, *Theocritus’s Urban Mimes: Mobility, Gender, and Patronage* (Berkeley: University of California Press, 1995), 147–55), Илейн Фантам и др., „Жените в класическия свят“ (Elaine Fantham and others, „Women in the Classical World“ (New York: Oxford University Press, 1994), Мери Р. Лефковиц и Морийн Б. Фант, „Животът на жените в Гърция и Рим“ (Mary R. Lefkowitz and Maureen B. Fant, *Women’s Life in Greece and Rome* (London: Duckworth, 1992), Нори-Лин Естел Мофат, „Институционализацията на властта за жените от Птолемеиската династия“ (Nori-Lyn Estelle Moffat, „The Institutionalization of Power for Royal Ptolemaic Women“ (MA thesis, Clemson University, 2005), Кира Л. Норс, „Жените и ранното развитие на властта в гръцкия Изток“ (Kyra L. Nourse, „Women and the Early Development of Royal Power in the Hellenistic East“ (PhD dissertation, University of Pennsylvania, 2002), Сара Б. Померой, „Жените в Египет в епохата на елинизма“ (Sarah B. Pomerooy, „Women in Hellenistic Egypt“. Detroit: Wayne State University Press, 1990), Клер Про, „Статутът на жените в елинистичната епоха, основно в Египет“ (Claire Préaux, „Le statut de la femme à l’époque hellénistique, principalement en Egypte,“ *Receuil de la Société Jean Bodin III* (1959): 127–75), Джейн Роуландсън, „Жените и обществото в гръцки и римски Египет“ (Jane Rowlandson ed., „Women and Society in Greek and Roman Egypt: A

Sourcebook" (Cambridge: Cambridge University Press, 1998.). За по-късното сключване на брак вж Доналд Херинг, „Възрастта на жените в Египет при сключване на брак по време на Птолемиите" (Donald Herring, "The Age of Egyptian Women at Marriage in the Ptolemaic Period," American Philological Association Abstracts (1988): 85).

Plutarch, *Lives*, "Pompey", LXXVII; "Brutus," XXXIII, (New York: Modern Library, 1992).

¹⁷ Menander, "The Doorkeeper", Menander: The Plays and Fragments (New York: Oxford University Press, 2001), 264

¹⁸ Appian, „The Civil Wars”, II.84. За края на Помпей вж Appian, „The Civil Wars”, II.83–6; Dio, LXII.iii–iv, Plutarch, „Pompey”, LXXVII, Цезар, „Гражданската война”, 103.

¹⁹ За сравнението вж Florus, *Epitome of Roman History*, II.xiii.5.

²⁰ За пристигането на Цезар в Египет вж Appian, „The Civil Wars”, Dio Cassius, "Roman History", XLII.vi–viii, Цезар, „Гражданската война”, 106, Цезар, „Александрийската война”, 1, Плутарх, „Успоредни животописи”, „Цезар”, XLVIII, Plutarch, *Lives*, "Pompey", LXXX.5–6.

²¹ Цезар, „Гражданската война”. В: Исторически съчинения, К. Костакев, Наука и изкуство, 1991.

²² Плутарх, „Успоредни животописи”, „Цезар”, 49.

²³ Diodorus of Sicily, "Library of History", I.30.7. Подобно е в „Успоредни животописи”, „Марк Антоний”, III.

²⁴ Dio Cassius, "Roman History", XLII.xxxiv. 6

²⁵ Dio Cassius, "Roman History", XLII.xxxiv.5.

²⁶ Плутарх, „Успоредни животописи”, „Марк Антоний”, XVII; Dio Cassius, "Roman History", XLII.xxxiv.5.

²⁷ Dio Cassius, "Roman History", XLII.lvi.1

²⁸ Пак там, XLII.xxxiv.5.

²⁹ Светоний цитира Курион Стари, „Божественият Юлий”, LII.

³⁰ Dio Cassius, "Roman History", XLII.iii.3.

³¹ За покварената и безнравствена Клеопатра: тя съвсем не е единствената, на която се приписва сексуална история. Както отбелязва Маргарет Атууд във връзка с Езабел, „количеството сексуален товар, който се натрупва около тази фигура, е смайващо, като се има предвид, че в оригиналната история тя не върши нищо, свързано със секса, освен че си слага грим.” (Margaret Atwood, "Spotty-Handed Villainesses: Problems of Female Bad Behavior in the Creation of Literature", <http://gos.sbc.edu/a/atwood.html>).

³² Dio Cassius, "Roman History", XXXVII.lv.2.

³³ „На царя бих изпратил подарък какъвто заслужава – в замяна бих му пратил, Клеопатра, твоята глава”.

Лукан приписва думи на Цезар, Lucan, *Civil War*, 1069–71.

³⁴ Цезар, Александрийската война, 70.

³⁵ За мястото, където е изложено тялото на Александър Велики, вж изкусна реконструкция на гробницата и нейното местоположение в Andrew Chugg, "The Tomb of Alexander the Great in Alexandria," *American Journal of Ancient History* 1.2 (2002): 75–108.

³⁶ Вж Robert Wyman Hartle, "The Search for Alexander's Portrait," in W. Lindsay Adams and Eugene N. Borza, eds., *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage* (Washington, DC: University Press of America, 1982), 164.

³⁷ За сложната генеалогия на Птолемиите вж Bennett, 1997. Страбон също е доста красноречив по въпроса. За съмнителното твърдение, че Клеопатра е дъщеря на египетско жреческо семейство вж Werner Huss, "Die Herkunft der Kleopatra Philopater", *Aegyptus* 70 (1990): 191–203. А за разклатената власт на Птолемиите вж Brian C. McGing, "Revolt Egyptian Style: Internal Opposition to Ptolemaic Rule", *Archiv für Papyrusforschung* 43.2 (1997): 273–314, Leon Mooren, "The Ptolemaic Court System, *Chronique d'Égypte* LX (1985): 214–22. За един почти хумористичен поглед върху семейното насилие при Птолемиите вж Anna Swiderek, "Le rôle politique d'Alexandrie au temps des Ptolémées," *Prace Historyczne* 63 (1980): 105–15.

³⁸ François Chamoux, *Hellenistic Civilization* (Oxford: Blackwell, 2003), 135.

³⁹ Възможно е това име да е приписвано на Птолемей XII, заради почитането на Дионисий, Бинаки, 1988, стр. 156.

⁴⁰ Цитат от Hopkins, 1980, 337

⁴¹ За ролята на жените вж по-подробно Romerou, 1990, 125–73. Оценката за една трета е на Bowman's, 1986, 98.

⁴² Херодот, „История”, кн. 2, 35.

⁴³ Philo, "On the Embassy to Gaius," XLIII.338. Превод на С. Д. Йондж (C. D. Yonge – *The Works of Philo* (Peabody, MA: Hendrickson Publishers, 1993).

⁴⁴ В реконструкцията на Крис Бенет, Клеопатра VI Трифена е по-скоро братовчедка, отколкото сестра на Авлет, 1997, стр. 39-66.

- ⁴⁵ В някои интерпретации Клеопатра Селена – тази, която подава оплакването – е всъщност майка на Авлет. И в двата случая, една представителка на Птолемеите не би се поколебала да направи необходимото, за да се чуе мнението ѝ – и е готова да прекоси океана, за да успее.
- ⁴⁶ Атений, цитиран в Тарн и Грифит (Tarn and Griffith, 1959, 307).
- ⁴⁷ Препратката е към Thompson, 1988, 78.
- ⁴⁸ Препратката е към Е. М. Форстър, (Forster, 2004, 34).
- ⁴⁹ Цитат от Scribore, 2001, 69.
- ⁵⁰ Плиний Стари, „Естествена история“, II.iv.13.
- ⁵¹ Хераклит, „Омирови проблеми“, 1.5
- ⁵² Цицерон, „Брут, или за прочутите оратори“. В: „За оратора“, П. Стоянова, УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, 59. Както се изрзвява Елизабет Роусън, „Краят на реториката не разчита толкова на истината, колкото на убеждението, а ексцентричните теми изискват от начеващия оратор да покаже уменията си да проявява изобретателност, а не да разсъждава сериозно върху важни проблеми: („Цицерон: Портрет“ [Лондон, Bristol Classical Press, 2001], 9).
- ⁵³ За убийството на Помпей като упражнение вж Квинтилиан, „За обучението на оратора“, 7.2.6 и 3.8.55–8.
- ⁵⁴ Пак там, 2.13.16
- ⁵⁵ Джордж Бърнард Шоу, „Бележки към „Цезар и Клеопатра“ в „Три пиеси за пуритани“. Ню Йорк, Penguin, 2000, 249.
- ⁵⁶ Бокачо, „Известните жени“ (Cambridge: Harvard University Press, 2001), 363. Бокачо описва Клеопатра като най-доброто съчетание от качества: както можела „да плени почти всеки, когото пожелае с блестящите си очи и умениято си да разговаря, Клеопатра не се затруднила особено да вкара похотливия принц [Цезар] в леглото си.“
- ⁵⁷ Джон Байнс, „Грамотността и обществото в Древен Египет“ Man 18, no. 3 (1983): 572–99.
- ⁵⁸ Изчисленията за броя на александрийското население започват от 3 млн. (Thompson, 1988), през 6 млн. (Walter Schiedel, *Death on the Nile* [Leiden: Brill, 2001]), до 10 млн. (Grant, 2004), от Лоуб (Диодор Сицилийски, I) и Фрейзър (1972, II, 171–2) предпочитат 7 млн. През първи век сл. Хр. Йосиф Флавий посочва, че населението на Египет без Александрия е 7,5 млн. души. Диодор дава на Александрия население от около 500 000 души, което звучи правдоподобно; Фрейзър предпочита 1 млн. Вж Roger S. Bagnall and Bruce W. Frier, *The Demography of Roman Egypt* (New York: Cambridge University Press, 1994).
- ⁵⁹ Мустафа Ел-Абади, „Животът и съдбата на древната александрийска библиотека“, (Paris: Unesco, 1990), 45.
- ⁶⁰ Херодот, „История“, кн. IV.clxxxii.
- ⁶¹ Плутарх, „Животописи“, „Марк Антоний“, XXVII.
- ⁶² Общият гръцки на Клеопатра и Цезар се поменава в интервю с Дороти Томпсън, април, 2008 г.; Geoffrey C. Horrocks, *Greek: A History of the Language and Its Speakers* (New York: Longman, 1997), 33–108.
- ⁶³ Цицерон, цитира дядо си, „За оратора“, 2:17–18, превод на Груен, 1984, I, 262.
- ⁶⁴ Andrew Dalby, *Empire of Pleasures: Luxury and Indulgence in the Roman World* (London: Routledge, 2000), 123.
- ⁶⁵ Ювенал, 6 Сатира, 200.
- ⁶⁶ Квинтилиан, „За обучението на оратора“, 1.8.6. В случая той говори за Хораций.
- ⁶⁷ Вж Gabriele Marasco, „Cléopâtre et les sciences de son temps,“ *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie*, Gilbert Argoud and others, eds. (1998): 39–53; Fraser, 1972, I, 87, 311–22, 363, 490.
- ⁶⁸ Цитат от Lionel Casson, *Libraries in the Ancient World* (New Haven: Yale University Press, 2001), 78.
- ⁶⁹ Plutarch, *Lives*, „Pompey“, LV.1–2.
- ⁷⁰ Салустий, „Заговорът на Катилина“. В: Исторически съчинения, М. Марков и Н. Георгиева, Наука и изкуство, 1982, XXV. Както одобрително отбелязва Цицерон за една римска матрона: „Тя винаги мислеше, че може да научи още по всяка тема.“ Климент Александрийски описва жените интелектуалки в „Стромата“, 4.19, обръщайки специално внимание на онези, които умеели да пекат сладкиши.
- ⁷¹ За библиотеката и музея вж Roger S. Bagnall, „Alexandria: Library of Dreams,“ *Proceedings of the American Philosophical Society* 146, no. 4 (December 2002): 348–62; Casson, 2001; El-Abbadi, 1990; Andrew Erskine, „Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria,“ *Greece & Rome* 42, no. 1 (April 1995): 38–48. Fraser I, 1972, 452; Roy MacLeod, *The Library of Alexandria* (London: Tauris, 2000). Frederic C. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome* (Oxford: Clarendon Press, 1932). Кениън отбелязва, че един том от „Пир“ на Платон е дълъг около 7 метра.
- ⁷² Цитат от Margou, 1956, 145.
- ⁷³ Плутарх, „Успоредни животописи“, „Цезар“, 47.
- ⁷⁴ Lucan, *Civil War*, X.60–1.
- ⁷⁵ До „омагьосваща“ - Плутарх, „Успоредни животописи“, „Марк Антоний“, XXVII.2–3.

⁷⁶ Dio Cassius, "Roman History", XLII.xxxiv.4. Византийският писател от VI в. сл. Хр. Йоан Малала също възхвалява красотата ѝ.

⁷⁷ Бокачо, цитиран в Walker and Higgs, 2001, 147.